

UOT 902

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.180>**VƏLİ BAXŞƏLİYEV***Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi
velibahshaliyev@mail.ru***NAXÇIVANTƏPƏ YAŞAYIŞ YERİNDƏ ARXEOLoji QAZINTILARIN NƏTİCƏLƏRİ
VƏ DALMATƏPƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN MƏNŞƏYİ**

Giriş. Naxçıvanın Erkən Eneolit mədəniyyəti Dalmatəpə, Xalaf və Ubeyd ənənələrinin bu regiona daxil olması ilə xarakterizə edilərsə də, Erkən Eneolit abidələrində Dalmatəpə tipli keramika üstünlük təşkil edir. Urmiya gölünün cənub-qərbindəki Dalmatəpə yaşayış yeri ilə bağlı olan bu mədəniyyət Urmiya gölünün şimal, qərb və cənub bölgələrinə yayılmış və tədqiqatçılar tərəfindən Dalma fenomeni kimi dəyərləndirilmişdir (37, p. 37). Dalmatəpə mədəniyyətinin əsas xüsusiyyəti basmanaxışlı və boyalı keramikanın olmasıdır. Dalmatəpə boyalıların Xalaf və Ubeyd mədəniyyətlərinin təsiri ilə formalaşdığı söylənsə də, (20, c. 127; 53, c. 183; 57, p. 161) Şimali Mesopotamiya, Şimal-Qərbi İran və Şərqi Anadolu mədəniyyətlərindən fərqlənən basmanaxışlıların mənşəyi tamamilə aydınlaşdırılmamış, onun xronologiyası və yayılması ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənməyə imkan verir. Bu baxımdan Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində Son Neolit dövrünə aid arxeoloji abidələrdə basmanaxışlıların ortaya çıxması da diqqətəlayiqdir. Arxeoloji araşdırmalar zamanı aşkar olunan yeni tapıntılar Dalmatəpə mədəniyyətinin mənşəyi və yayılma arealı ilə bağlı problemləri həll etmək üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Fikirimizə görə, bir tərəfdən Cənubi Qafqazın zəngin xammal yataqları, digər tərəfdən isə Qarabağ və Naxçıvanın bir-birinə yaxın coğrafiyada yerləşməsi Azərbaycanın cənub bölgələri ilə Urmiya hövzəsi arasında qarşılıqlı əlaqələr yaratmağa imkan vermiş və bu əlaqələr

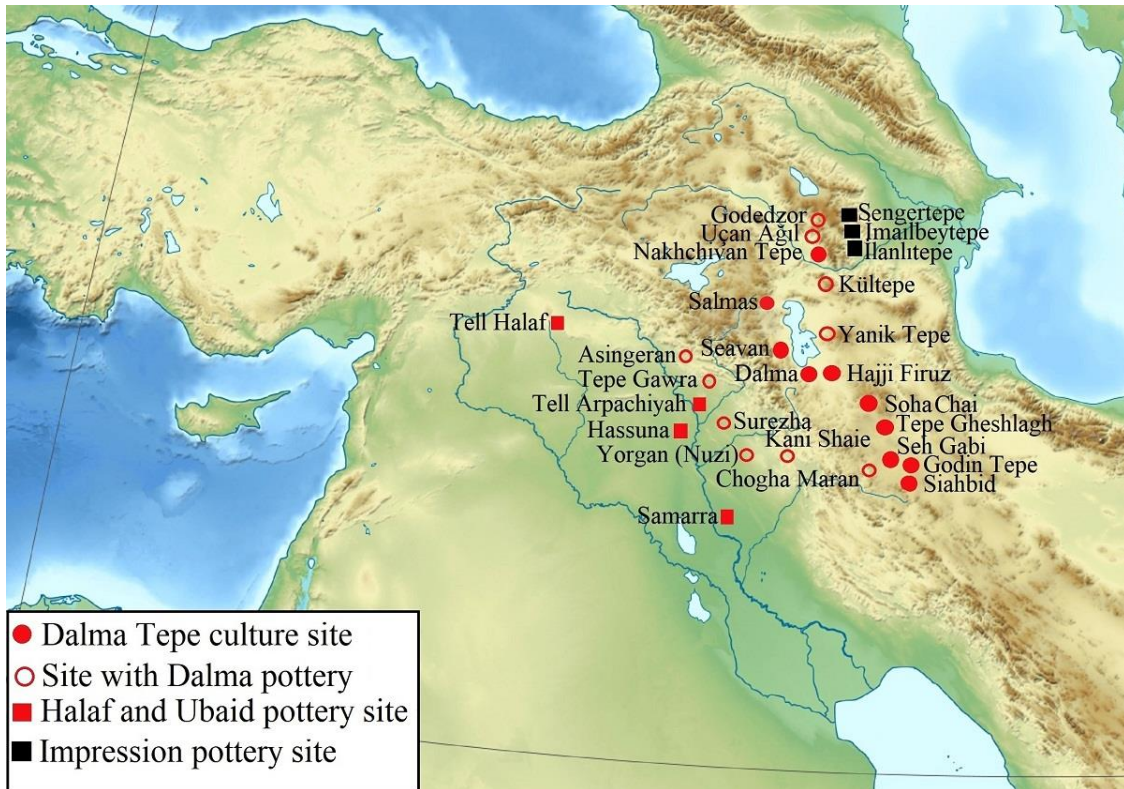
Azərbaycanda və Urmiya hövzəsində Eneolit mədəniyyətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. İndiyədək biz arxeoloji ədəbiyyatda yalnız Yaxın Şərq mədəniyyətlərinin Cənubi Qafqaza təsir etməsi ilə bağlı fikirlərə rast gəlirik. Halbuki qədim dünyanın mühüm mədəniyyət mərkəzi olan Cənubi Qafqaz mədəniyyətləri də Yaxın Şərq ölkələrinə müyyən təsir etmişdir. Cənubi Qafqazla Yaxın Şərq ölkələri arasındakı əlaqələr Dalmatəpə mədəniyyətinin təmsalında özünü daha aydın göstərir.

Tədqiqat metodu. Naxçıvantəpə yaşayış yeri abidənin kvadratlara bölünməsi ilə öyrənilmişdir. Mədəni təbəqənin qalınlığını yoxlamaq üçün şurflar da qoyulmuşdur. Arxeoloji qazıntılar əsasən ölçüsü 10x10 m olan beş sahədə (A, B, E, D, G) aparılmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, yaşayış yerində mədəni təbəqənin yığılması relyefdən asılı olaraq olduqca müxtəlif olmuşdur. Belə ki, insanlar əvvəlcə A, B və E sahələrində məskunlaşmış, sonra isə yaşayış yeri genişlənməmişdir. A, B və E sahələrində mədəni təbəqənin qalınlığı 2, 50 - 3, 50 m arasında, digər sahələrdə isə 1-1,5 m arasındadır. Arxeoloji materiallar tipoloji və müqayisəli analiz üsulundan istifadə etməklə tədqiq edilmişdir. Arxeoloji materiallar yaşayış yerinin stratifikasiyasına uyğun olaraq dörd mərhələyə bölünmüşdür. Maddi-mədəniyyət nümunələrinin tarixləndirilməsində karbon analizlərinin nəticələrindən də istifadə olunmuşdur. Obsidian yataqlarının müəyyən edilməsi üçün geokimyəvi analiz tətbiq edilmiş, analizlər zamanı Bruker Tracer III-SD, LA-ICP-MSESI NW213, Agilent 7700 ICP-MS tipli aparatlardan istifadə olunmuşdur.

Naxçıvantəpə yaşayış yeri. Naxçıvantəpə yaşayış yeri Naxçıvan şəhərinin şərq kənarında, Naxçıvançayın sağ sahilində, dəniz səviyyəsinə

dən 853 m yüksəklikdə yerləşir (Şəkil 1). Yaşayış yerində 2017-ci ildən başlayaraq AMEA Naxçıvan Bölməsinin arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən tədqiqat aparılır¹. Arxeoloji qazıntı-lar 10x10m ölçülü beş sahədə (A, B, E, D, G) və müxtəlif ölçülü kəşfiyyat şurflarında davam

etdirilmişdir. Kəşfiyyat şurflarının məqsədi mədəni təbəqənin və yaşayış yerinin xarakterini müəyyən etməkdən ibarət olmuşdur. Yaşayış yerinin stratigrafiyası A, B və E sahələrində daha aydın izlənmişdir

Şəkil 1. Dalmatəpə mədəniyyətinin yayılma arealı.

Tədqiqat zamanı dörd tikinti qatı aşkar olunmuşdur (Şəkil 2). Bu tikinti qatlarının üçü Dalmatəpə mədəniyyətinə (17, c. 108-121; 4, c. 4-23), dördüncü isə Neolit dövrünə aiddir. Birinci tikinti qatı təpənin üzərindən 0, 8 m dərinliyədək davam edir (Naxçıvantəpə 1). Bu tikinti qatı dördkünc formalı arxitektura ilə xarakterizə olunur (Şəkil 2, 1). Bu dövrə aid tikinti qalıqları A, B və E sahələrində aşkar olunmuşdur. Bu təbəqədən kömür analizi yoxdur. Bu təbəqə keramika məmulatının müqayisəli analizi əsasında e. ə. 4600-4400-cü illərə aid edilmişdir. İkinci tikinti qatı (Naxçıvantəpə 2) 0,78-2,10 m dərinlikdə yerləşir və e. ə. 4720-4529-cu illərə aid edilir (Cədvəl 3). Bu tikinti qatı üçün də dördkünc formalı arxitektura xarakterikdir. Dörd-

künc formalı arxitektura qalıqları əsasən birinci sahədə aşkar olunmuşdur (Şəkil 2, 2). Üçüncü tikinti qatı (Naxçıvantəpə 3) 2,10-2,50 m dərinlikdə yerləşir və yarımqazma tipli arxitektura ilə xarakterizə olunur (Şəkil 2, 3-5). Bu tikinti qatından götürülən karbon nümunənin analizi e. ə. 4945-4722-ci ili göstərmişdir (4, c. 22-25)

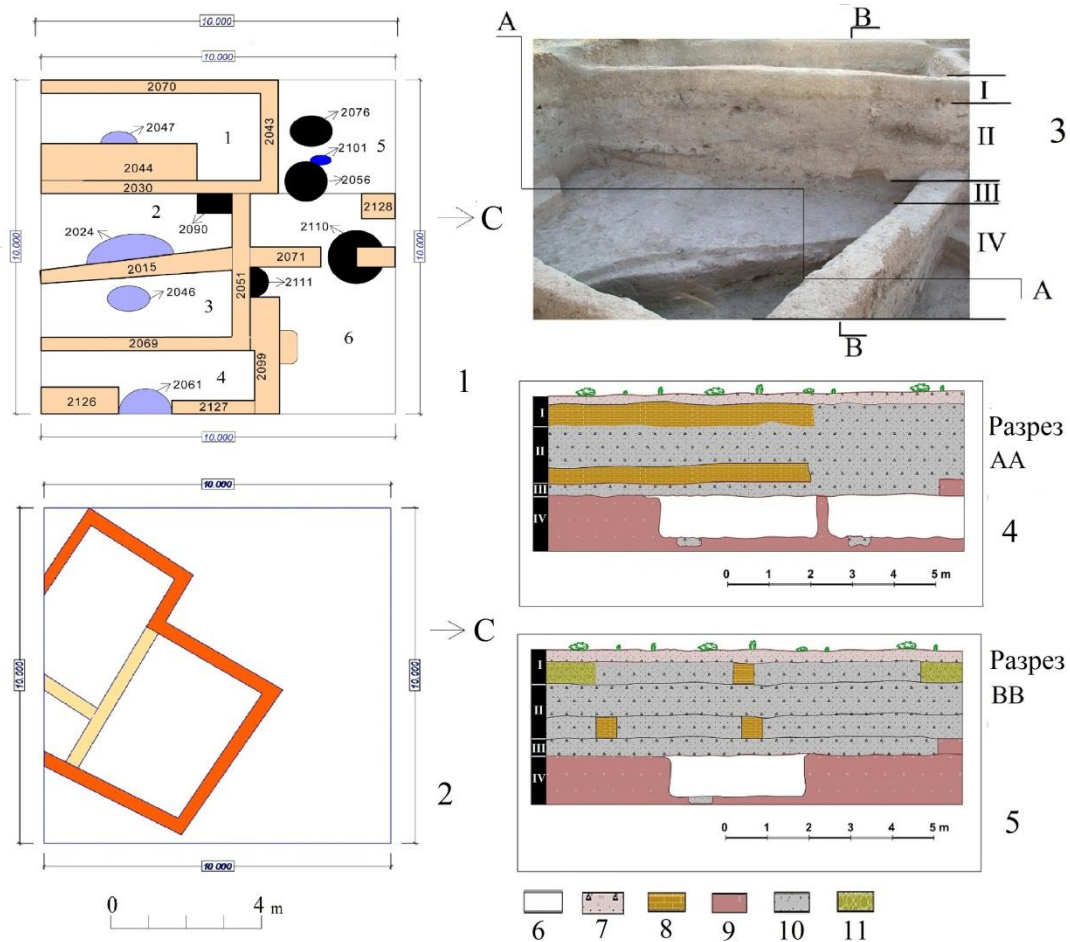
Naxçıvantəpənin üst tikinti qatlarından aşkar olunan arxeoloji tapıntıların əksəriyyəti keramika məmulatından ibarətdir. Yaşayış yerinin stratigrafiyasına uyğun olaraq keramika məmulatı iki dövrə bölünmüşdür. Birinci təbəqənin (Naxçıvantəpə 1) keramikası Orta Eneolit dövrünə, ikinci (Naxçıvantəpə 2) və üçüncü (Naxçıvantəpə 3) təbəqənin keramikası isə Erkən Eneolit dövrünə aid edilmişdir (4, s. 22-23). Hər üç təbəqə üçün Dalmatəpə mədəniyyətinə

¹ Qazıntılar Vəli Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə aparılmışdır.

xas olan basmanaxışlı və boyalı keramika xarakterikdir.

Son Neolit dövrünə aid dördüncü tikinti qatı 2,50-3, 50 m dərinlikdə yerləşir. Bu dövrə aid yaşayış evləri A, B və E sahələrində aşkar olunmuşdur. Bu tikintilər yarımqazma tipli evlərin qalıqlarından ibarətdir. A sahəsində Neolit dövrünə aid iki tikintinin qalığı aşkar olunmuşdur. A sahəsində tapılan birinci yarımqazma tipli evin iki divarı aşkar olunmuşdur. Dördkünc formalı bu divarlar ana torpaqda qazılmış-

dır. Yarımqazmanın dərinliyi 1 metrdir. Yarımqazmanın güney qismində aşkar olunan dairəvi formalı ocağın içərisindəki ocaqdan alınan karbon nümunənin analizi e. ə. 5209-4930-cu illəri göstərmişdir. A sahəsindəki ikinci yarımqazma da ana torpaqda qazılmışdır. Dairəvi formalı ocaq yarımqazmanın güneyində yerləşirdi. Bu yarımqazmadakı ocaqdan alınan karbon nümunənin analizi e. ə. 4959-4725-ci illəri göstərmişdir.

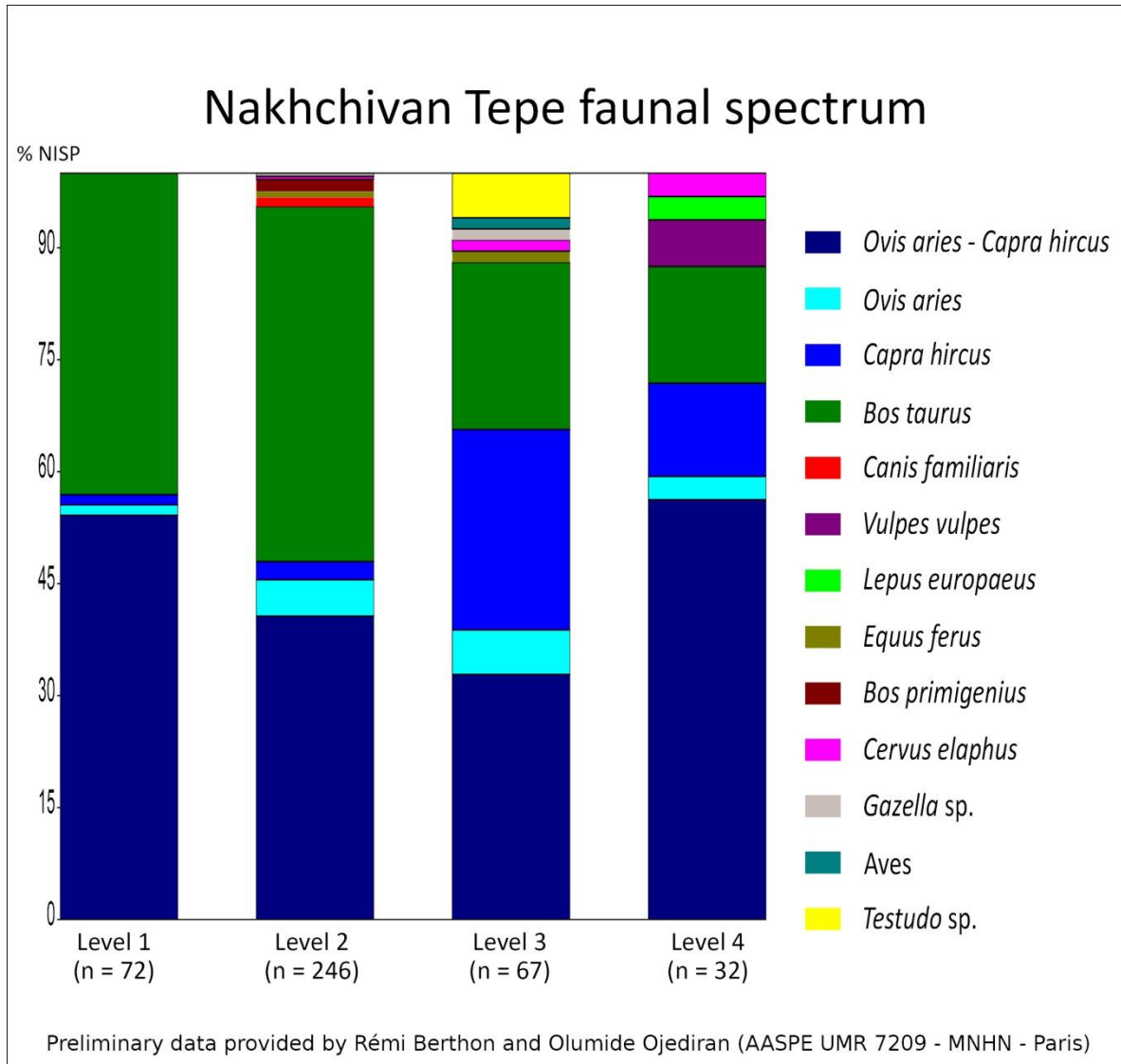
Şəkil 2. Naxçıvantəpə yaşayış yeri: 1- birinci tikinti qatının planı; 2- ikinci tikinti qatının planı; 3-5 – A sahəsində təbəqələrin görünüşü və kəsiyi.

B sahəsində isə bir tikintinin qalığı araşdırılmışdır. B sahəsində aparılan qazıntı zamanı aşkar olunan yarımqazmanın tam planı ortaya çıxarılmış, bu evin bir hissəsinin E sahəsində olduğu müəyyən edilmişdir. Qazıntı zamanı yarımqazmanın içərisində dörd ocaq aşkar olunmuşdur. Onların biri dördkünc, digərləri isə dairəvi formalıdır. Tikintinin içərisində bir-biri-

nin yanında yerləşən ocaqlardan götürülən karbon nümunələrin analizi fərqli nəticələr vermişdir. Karbon nümunələrdən birinin C 14 analizi e. ə. 5038-4799-cu illəri, digəri isə e. ə. 4941-4722-ci illəri göstərmişdir. Aparılan qazıntıların nəticələri, o cümlədən ocaqların tez-tez yer dəyişməsi yarımqazmaların təkrar istifadə olunduğunu göstərir.

Araşdırmalar göstərir ki, yarımqazmaların iki, bəzən isə üç divarı ana torpaqda qazılmış, digər tərəfləri açıq buraxılmışdır. Fikrimizə görə, açıq qismlər yüngül konstruksiyalı olmuş, ya palçıqla suvanmış dal ilə, ya da çadırla örtülmüşdür. Naxçıvanın dağ kəndlərində apardığı-

mız araşdırmalar zamanı yaylaqlarda aşkar olunan yarımqazmalar da bunu təsdiq edir. Karbon analizlərinin nəticələrinə əsasən deyə bilərik ki, yarımqazmalar e. ə. VI minilliyin son rübündə inşa olunmuş və e. ə. V minilliyin əvvəlində də istifadə olunmuşdur.

Şəkil 3. Naxçıvantəpənin zooloji qalıqlarının analizinin nəticələri.

Heyvandarlıq və ovçuluq. Naxçıvantəpə yaşayış yerindən botaniki qalıqlar aşkar olunmamışdır. Yaşayış yerindən əldə olunan heyvan sümüklərinin araşdırılması göstərir ki (5, s. 21), onlar əsasən xırdabuynuzlu (*Ovis aries*, *Capra hircus*) və iribuynuzlu (*Bos taurus*) heyvan saxlamışlar. Qeyd etmək istəyirik ki, aşağı təbəqədə xırdabuynuzlu heyvanlar üstünlük təşkil etmiş, üst təbəqələrdə isə iribuynuzlu heyvanların

faiz nisbəti çoxalmışdır (Şəkil 3). Araşdırma zamanı heyvan sümükləri arasında it sümüklərinin də olduğu müəyyən edilmişdir (*Canis familiaris*). Naxçıvantəpə sakinlərinin təsərrüfatında ovçuluğun da müəyyən rolu olmuşdur. Onlar dovşan (*Lepus europaeus*), ceyran (*Gazella sp.*), at (*Equus ferus*), vəhşi öküz (*Bos primigenius*) və maral (*Cervus elaphus*) ovlamışlar.

Naxçıvantəpədən götürülən karbon nümunələrinin analizinin nəticələri.

№	Sampl ID	Sample	Radiocarbon Age (BP)	$\delta^{13}\text{C}$ (‰)	Date BC (95,4%)
1	NA-2019-1240	LTL19695A	6102±45	-23.2 ± 0.4	5209-4930 BC
2	NB-2019-2277	LTL19694A	6028 ± 45	-22.1 ± 0.3	5038-4799 BC
3	NA-2019-1253	LTL19693A	5967 ± 45	-21.2 ± 0.4	4959-4725 BC
4	NA-2018-1165	LTL18624A	5724 ± 45	-20.3 ± 0.1	4686-4464 BC
5	NB 2019- 2278	LTL19696A	5951 ± 45	-30.8 ± 0.6	4941-4722 BC
6	NB-2017-2095	LTL17636A	5956 ± 45	-25.9 ± 0.5	4945-4722 BC
7	NA-2019-1258	LTL19896A	5965 ± 45	-14.8 ± 0.6	4955-4725BC
8	NA-2018-1179	LTL18625A	5777 ± 40	-23.1 ± 0.5	4720-4529 BC
9	Uçan Agıl 2019	LTL19813A	5949 ± 45	-19.4 ± 0.1	4941-4721 BC
10	Bülovkaya 2021	LTL21697	5611 ± 45	-24.5 ± 0.5	4508-4353 BC

Naxçıvantəpə obsidianı. Məlum olduğu kimi, Cənubi Qafqazda, o cümlədən Naxçıvan-da çox sayda xammal yataqları vardır (16, c. 4-20; 8, s. 47-48; 9, s. 21-22). Bunlar içərisində obsidian və mis yataqları xüsusilə qeyd edilməlidir. Urmiya hövzəsində obsidian olmadığından bu bölgədə yerləşən qəbilələr Cənubi Qafqazın obsidian yataqlarından istifadə etmişlər. Obsidian qədim dünyanın əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olan qəbilələri üçün olduqca önəmli olduğundan Cənubi Qafqaz ilə Urmiya hövzəsi arasındakı əlaqələrin qurulmasına imkan vermişdir. Araşdırmalar Urmiya hövzəsində daha çox Naxçıvantəpədən 45 kilometr şimalda yerləşən Zəngəzur (43, p. 1956-1965) obsidianının istifadə edildiyini göstərmişdir (95%). Araşdırmalar Naxçıvan və Qarabağ yaşayış yerlərində başlıca olaraq Zəngəzur və Göyhasar obsidianının istifadə olunduğunu göstərir (3, s. 12-15). Analizlərin nəticələri göstərmişdir ki, Mil düzü yaşayış yerlərində obsidianın 33%-i, Muğanda Əliköməktəpəsində isə 85%-i Zəngəzurdandır. Urmiya hövzəsində Xoy ovalığındakı obsidianların analizi Nəmrud Dağ (15 adəd) və Sunik (8 adəd) obsidianının çoxluq təşkil etdiyini göstərmişdir (27, p. 41-60). Dava Göz yaşayış yerində də Zəngəzur obsidianından istifadə çoxluq təşkil edir (25, p. 756-767). Naxçıvantəpədəki obsidian alətlərin araşdırılması¹ Göyçə (20,9%), Zəngəzur (47, 8%), Meydandağ (11,6 %), Qutansar (9,3%),

Arteni (6,6%), Xatis (2,7%) və Sarıqamış (1,1%) obsidianından istifadə olunduğunu göstərmişdir. Urmiya hövzəsi, Mil düzü və Naxçıvanın Neolit və Eneolit dövrü yaşayış yerlərindən aşkar olunan obsidianların analizi Şərqi Anadoluda yerləşən Meydandağ yatağından gətirilmiş obsidianların da istifadə olunduğunu göstərir. Mil düzündəki İsmayılbəytəpə yaşayış yerində aşkar olunan obsidianların bir qisminin Sarıqamış yatağından gətirildiyi də müəyyən edilmişdir². Alınan nəticələrə baxılırsa, Cənubi Qafqazın xammal yataqlarının istifadəsi Urmiya hövzəsi, Qarabağ və Naxçıvanın qədim cəmiyyətlərinin ortaq nöqtəsidir. Qeyd etmək istəyirik ki, Cənubi Qafqaz obsidianı Yaxın Şərq ölkələrinə e. ə. VI minilliyin sonundan başlayaraq daxil olmuşdur (29, p. 310–311). Böyük ehtimalla, Naxçıvanın strateji baxımdan əlverişli mövqedə yerləşməsi obsidianın Yaxın Şərqin digər yaşayış yerlərinə daşınması üçün şərait yaratmışdır (8, p. 47-48). Qarabağla Naxçıvan arasındakı əlaqələr etnoqrafik materiallarla da təsdiq olunur. Belə ki, Naxçıvanın dağlıq ərazilərində “Qarabağ yurdu” adlı yaylaqlar indi də mövcuddur.

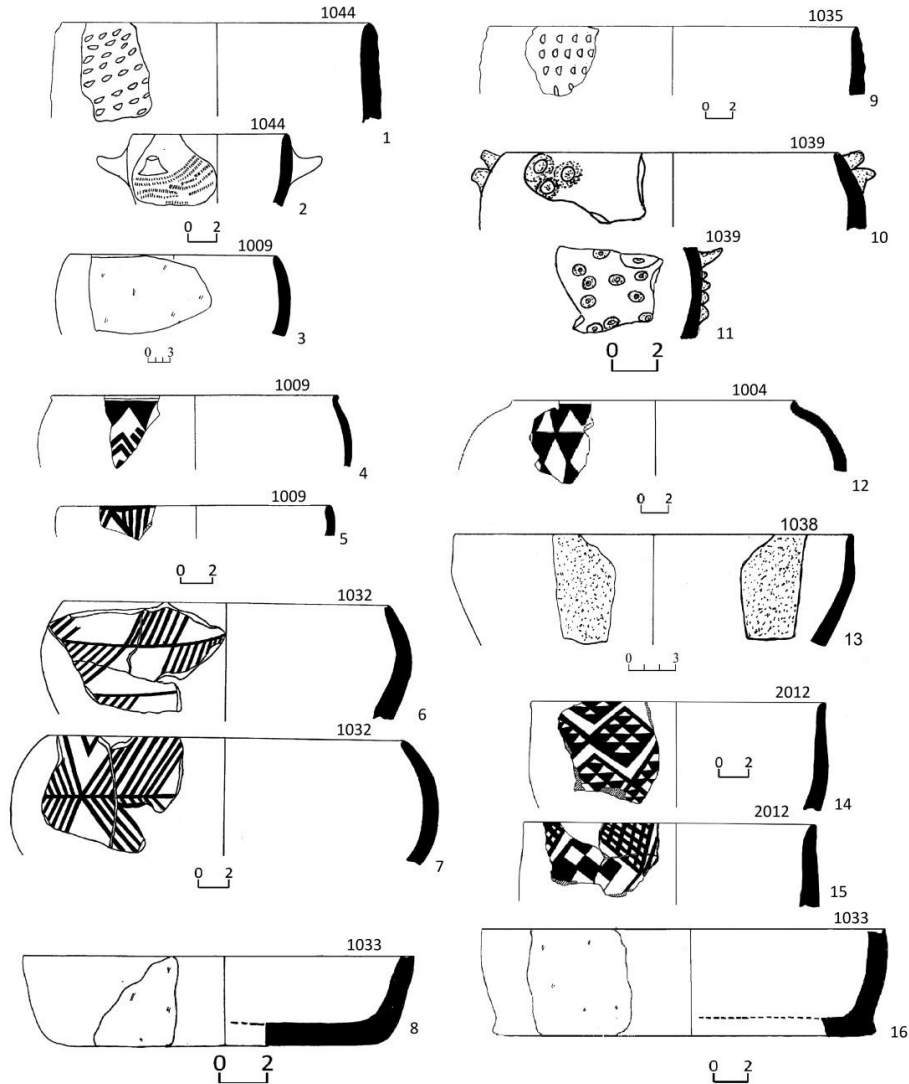
Naxçıvantəpənin keramika məmulatı. Naxçıvantəpə keramikası pektografik analiz edilməmişdir. Lakin dulus sobalarının aşkar olunması keramikanın yaşayış yerində istehsal olunduğunu göstərir. Naxçıvantəpənin Son Neolit dövrünə aid dördüncü təbəqəsində kera-

¹ Naxçıvantəpə yaşayış yerinin obsidianları Dr. M. Orange tərəfindən pulsuz araşdırılmışdır.

²Bu məlumatları bizə verdiyinə görə qazıntının rəhbəri X.Alməmmədova təşəkkür edirik.

mika sobaları aşkar olunmamışdır. Lakin Erkən Eneolit dövrü təbəqəsində keramika sobaları çox sayda aşkar olunmuşdur. Naxçıvantəpənin tapıntıları keramikanın bişirilməsi üçün açıq sahədə qurulan ocaqlardan və müxtəlif sobalardan istifadə olunduğunu təsdiq edir. E sahəsindəki

tapıntılara əsaslanaraq keramika sobalarının dördkünc formalı kərpicdən inşa olunmuş açıq ocaqlardan ibarət olduğunu deyə bilərik. Sobalarda çox sayda basmanaxışlıların tapılması onların yerli istehsalın məhsulu olduğunu təsdiq edir.

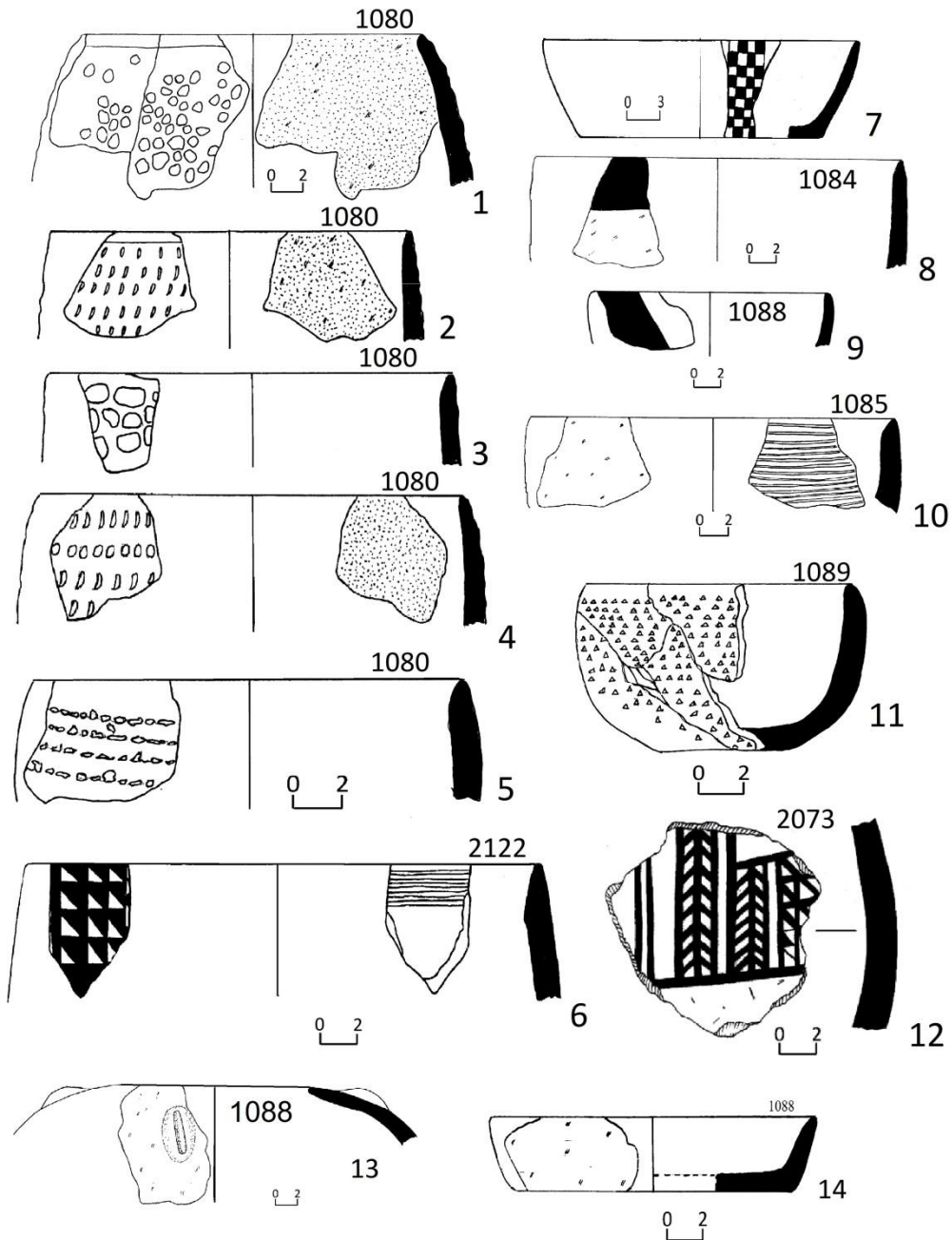

Şəkil 4. Naxçıvantəpə. I tikinti qatının keramikası.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, üst təbəqələrdən aşkar olunan maddi-mədəniyyət nümunələri Dalmatəpə mədəniyyəti üçün xarakterikdir və bu mədəniyyətin müxtəlif mərhələlərdən keçdiyini təsdiq edir. Naxçıvantəpənin Dalmatəpə tipli keramikasını səkkiz qrupa bölmək olar.

Birinci qrupa sadə keramika məmulatı aiddir. Sadə keramika məmulatı üstünlük təşkil edir. Onlar başlıca olaraq incə saman qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir. Lakin bəzən qabların divarları arasında bişməmiş boz rəngli təbəqəyə də rast gəlinir. Bu tip qab-

lardan bəzisinin üzəri sarı boya ilə örtülərək az cilalanmışdır. Bəzi qabların iç tərəfi kobud şəkildə daraqvari alətlə düzəldilmiş, qabların bəzisinin içərisinə qırmızı rəng çəkilərək cilalanmışdır. Bu qrupdakı qablar başlıca olaraq kasa, küpə və çölməklərdən ibarətdir. Bu qrupa gil manqallar (Şəkil 4, 3, 8, 16) və irihəcmli təsərrüfat qabları da aiddir. Bu tip keramika məmulatı Culfa Kültəpəsi (23, p. 38), Dalmatəpə (35, p. 101), Dava Göz (24, p. 73), Seh Gabi B (38, p. 232-236) yaşayış yerlərindən məlumdur.

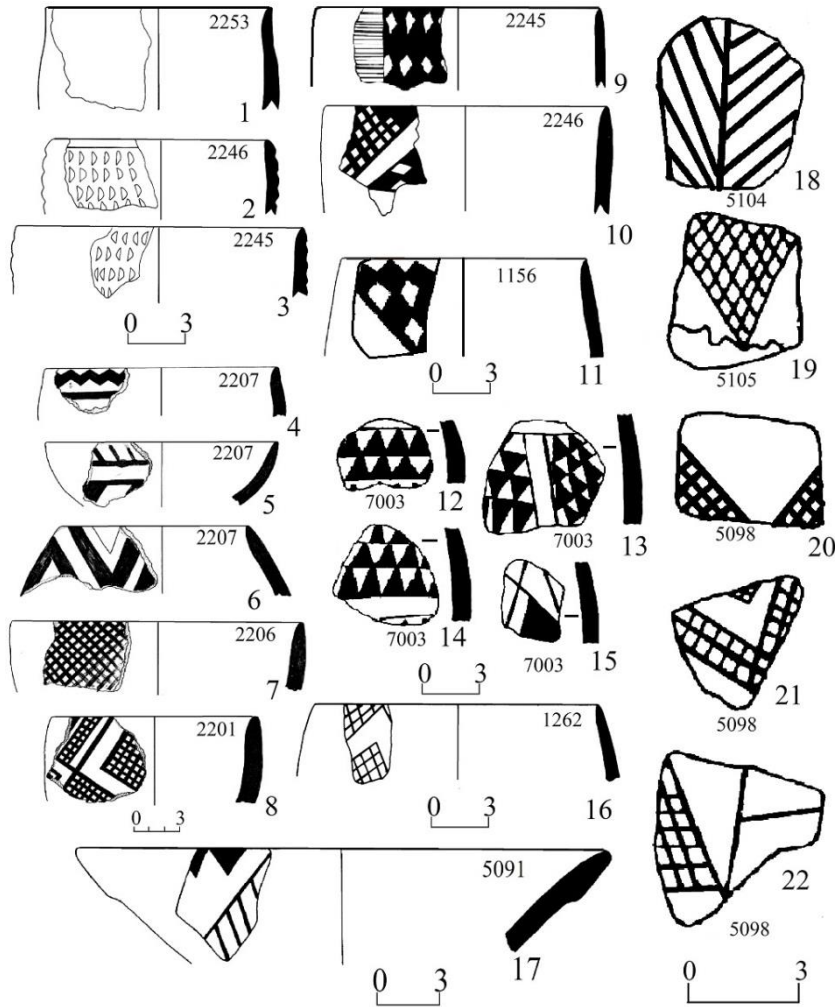
Şəkil 5. Naxçıvantəpə. II tikinti qatının keramikası.

İkinci qrupdakı qablar boyalıdır (Şəkil 4, 4-7, 12, 14-15). Boyalı keramikanın müəyyən hissəsi qatqısı olmayan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir. Bu tip keramika kəsikdə qara rəngdədir. Onlar hər iki üzdən qırmızı boya ilə örtülərək xarici səthləri qara rənglə həndəsi motivdə naxışlanmışdır. Qabların üzərində və içərisində saman izlərinə rast gəlinməmişdir. Bəzi boyalı keramika nümunələri saman qarışığı olan gildən hazırlanmışdır. Keramika məmula-

tının naxışları olduqca müxtəlifdir. Bir-birinin içərisinə çəkilmiş üçbucaqlar üstünlük təşkil edir. Bundan başqa yolkaşəkilli, bir-biri üzərində olan kiçik üçbucaqlar, içərisi paralel xətlərlə doldurulmuş üçbucaqlar, torşəkilli və sünbülşəkilli naxışlar da vardır. Bəzən naxışlar qabların sarı rənglə boyanmış səthinə, bəzən isə boyanmamış səthinə qara rənglə çəkilmişdir. Naxışlar sünbülvari formadadır. Keramika parçalarının birinin səthi bitişik rombların içərisinə çəkilmiş

üçbucaqlarla naxışlanmışdır. Naxçıvantəpənin ikinci və üçüncü təbəqələrində qırmızı boya üzərindən qara rənglə naxışlanmış keramika azalmış, sarı rəng üzərindən qırmızı, yaxud qara rənglə çəkilmiş nümunələr isə üstünlük təşkil etmişdir. Bu tip boyalı keramika məmulatı Dal-

matəpə (35, fig. 4, A, E; fig. 7,D; Fig. 10, A), Culfa Kültəpəsi (23, p. 38, fig. 10, 1-3,5-8), Seh Gabi B (38, p. 253-304, fig. 55, 1.1, 1.2), Lavin təpə (36, fig.7-9), Sonqar vadisi (39, fig. 6, 15-17), Hacı-Firuz (57, fig. 97) və digər yaşayış yerlərindən məlumdur.

Şəkil 6. Naxçıvantəpə. III tikinti qatının keramikası.

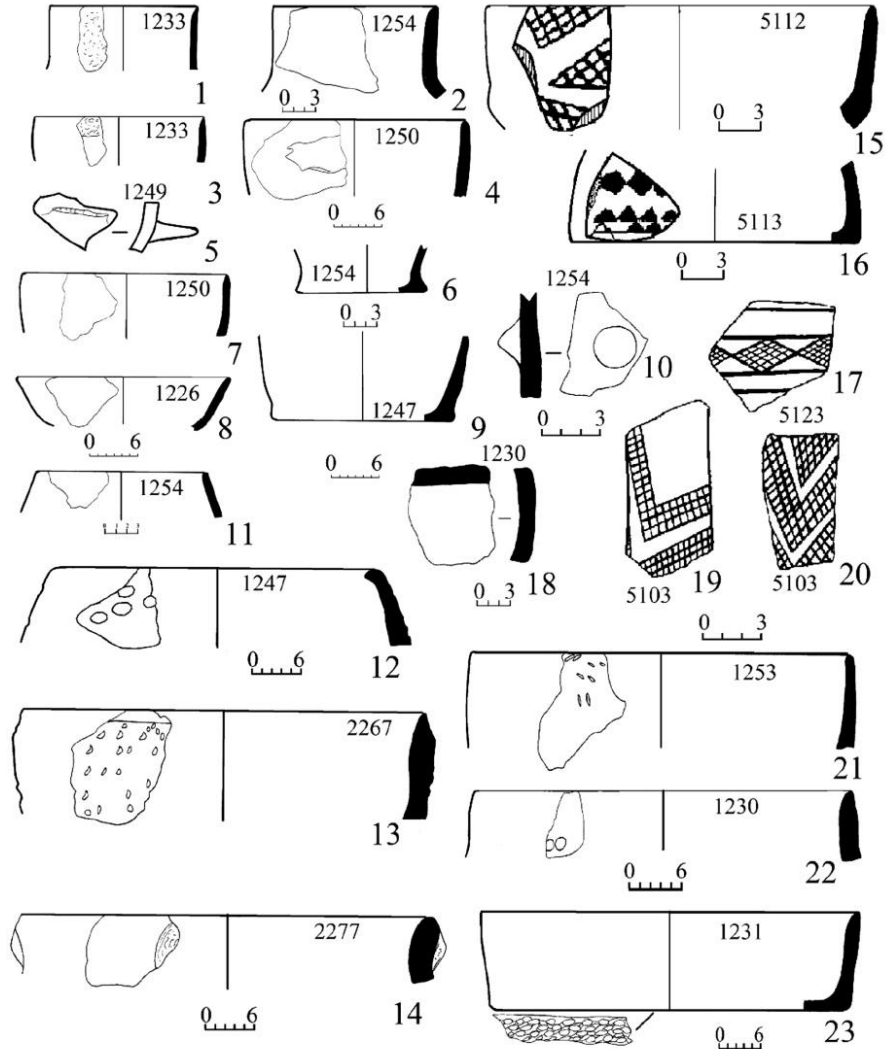
Üçüncü qrupdakı keramika məmulatı saman qarışıq, bəzən isə qatqısız gildən hazırlanmış və hər iki üzdən, bəzən də yalnız xaricdən və ağzının kənarı içəridən qırmızı boya ilə örtülmüşdür. Bu tipdəki keramikanın hər iki üzündə saman izləri vardır (Şəkil 4, 13). Bu tip keramika Dalmatəpə (Hamlin 1975: p. 117), Seh Gabi B (38, p. 226-230), Lavin təpə (36, p. 101), Culfa Kültəpəsi (23, p. 38) və digər yaşayış yerlərindən məlumdur.

Dördüncü qrup keramika saman qarışığı olan gildən hazırlanmış, bəzən yaxşı, bəzən isə qeyri-bərabər bişirilərək basma ornamentlə na-

xışlanmışdır (Şəkil 4, 1, 9). Ornamentlər olduqca müxtəlifdir. Onlar xüsusi alətin basılması ilə hazırlanmışdır. Onların bəzisi dırnaq və barmaq basqısı ilə icra edilmişdir. Bəzi ornamentlər küt alətin basqısı ilə icra olunmuşdur. Ornamentlər arasında çərtmələr üstünlük təşkil edir. Naxışların bir qismi olduqca düzgün və səliqəlidir. Digər qismi isə qarmaqarışıqdır. Bu xüsusilə üzəri suvanmış qablarda özünü göstərmişdir. Bu qrupdakı qablar istifadə edilmə sahəsinə görə də müxtəlifdir. Onlar arasında olduqca səliqəli hazırlanmış yemək, mətbəx və təsərrüfat qablarına rast gəlinir. Qabların bəzisi hər iki üzdən,

bəzisi isə xaricdən qırmızı boya ilə örtülmüşdür. Bu tip keramika Dalmatəpə (35, p.101, fig. 8), Seh Gabi B (38, p. 242-251, fig. 49-54), Si-ahbid (38, fig. 104), Çoga Maran (38, fig. 105),

Lavin təpə (36, p. 101, fig. 9, p. 172; fig. 10, 1069), Sonqar vadisindəki abidələrdən (39, fig. 3; fig. 5; fig. 7-8), Tepe Qışlaq (54, p. 86-99) yaşayış yerindən məlumdur.

Şəkil 7. Naxçıvantəpə. IV tikinti qatının keramikası.

Beşinci qrup qablar daraq basqısı ilə naxışlanmışdır (Şəkil 4, 2). Bu tip keramika nümunələri başlıca olaraq irihəcmli qabların parçalarından ibarətdir. Lakin onlar arasında incə hazırlanmış məişət qabları da vardır. Bu tip keramika məmulatının bəzisi sadə, bəziləri isə sarı, ya da qırmızı boya ilə örtülüdür. Daraq basqıları bəzən səliqəli olub müəyyən kompozisiya yaradır, bəzən isə səliqəsiz və qarışıqdır. Bu tip keramika Dalmatəpə yaşayış yerindən yaxşı məlumdur (35, fig. 8, E; pl. II, b).

Altıncı qrupdakı keramika nümunələri daraqvari alətlə naxışlanmışdır (Şəkil 5, 10). Bu tip keramika məmulatı olduqca azdır və incə

daraqvari alət vasitəsi ilə naxışlanmışdır. Onlar Ovçulartəpəsinin bənzər naxışlarından daha incə olması ilə fərqlənir. Bu tip ornament Culfa Kültəpəsinin müxtəlif təbəqələrindən (23, p. 110, fig. 9, 1; fig 13, 10; fig. 15, 4; fig. 20, 14), Naxçıvan Kültəpəsi, Uzunoba, Uçan Ağıl yaşayış yerlərindən məlumdur. Naxçıvan Kültəpəsi, Uzunoba, Uçan Ağıl yaşayış yerlərindən aşkar olunan bu tip keramika çap olunmamışdır. Bu tip keramika Naxçıvantəpənin müxtəlif təbəqələrində var və başlıca olaraq e. ə. V minilliyin ikinci yarısına aid abidələrdə geniş yayılmışdır (51, p. 31-87).

Yeddinci qrupdakı keramika nümunələri qulaqcıqşəkilli yapma ornamentlə (Şəkil 4, 2), səkkizinci qrupdakılar isə qabartma ornamentlə naxışlanmışdır (Şəkil 4, 10, 11). Son iki qrupa aid keramika nümunələri azdır. Qabartma naxışlılar isə bir neçə nümunə ilə təmsil olunmuşdur.

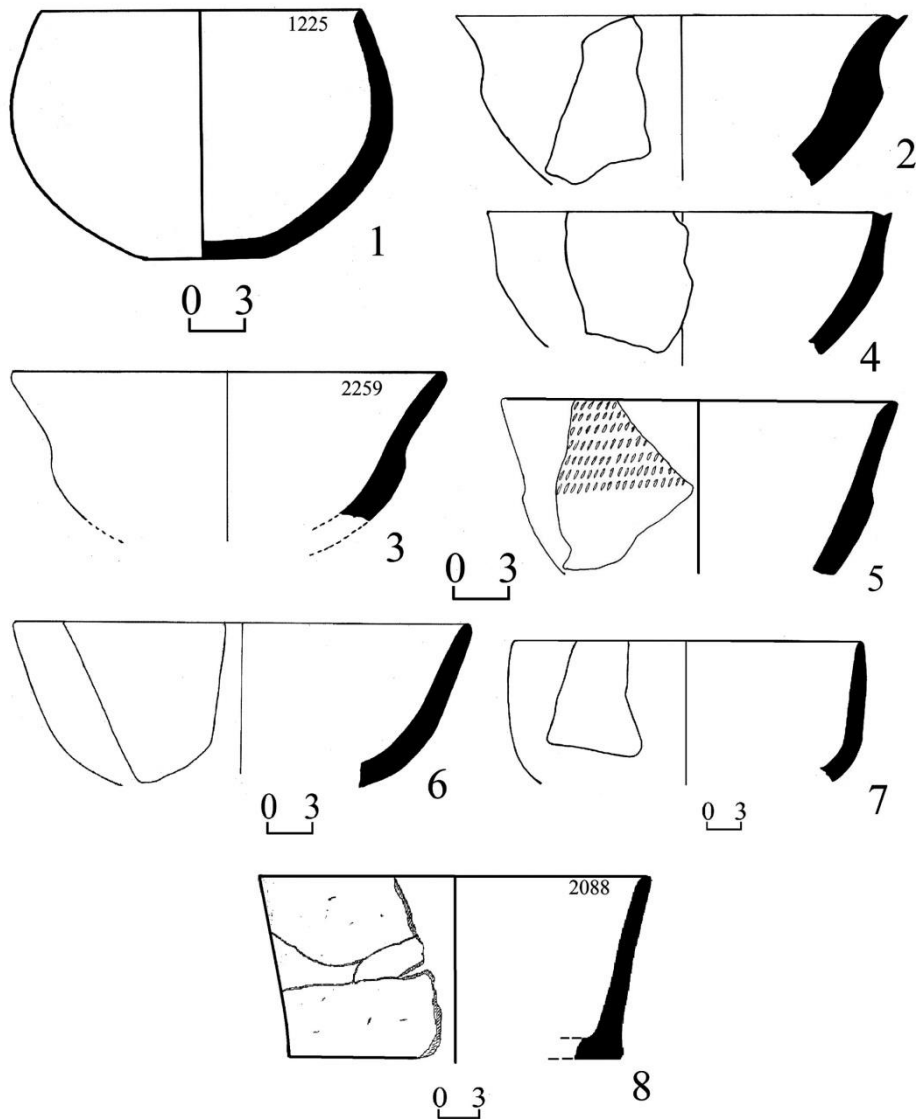
İkinci dövr iki mərhələdən keçmişdir: Naxçıvantəpə 2 və Naxçıvantəpə 3. İkinci dövrün alt təbəqəsi dördkünc formalı yarımqazma tipli evlərlə xarakterizə olunur. Bu dövr yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, iki mərhələ ilə təmsil edilmişdir. Birinci təbəqənin keramika kompleksi, demək olar ki, bu dövrdə də mövcud olmuşdur. Lakin müəyyən dəyişikliklər vardır. Birinci dövrə aid qırmızı boya üzərindən qara rənglə naxışlanmış keramika bu dövrdə azalmışdır (Şəkil 5, 6, 7, 12; Şəkil 6, 4-22). Basma naxışlı keramikanın çeşidləri artmışdır. Onlar qırmızı, bəzən də sarı rənglə boyanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Culfa Kültəpəsinin alt layları Dalmatəpə tipli boyalı keramika ilə xarakterizə olunur, lakin burada basma naxışlı keramika aşkar olunmamışdır (23, p. 38, fig. 10, 1-3,5-8). Ehtimal ki, bu tip keramika Culfa Kültəpəsinəki boyalılarından erkən mərhələyə aiddir. Daha çox dəyişiklik sadə keramika məmulatında izlənilir. Bu dövrdə sadə keramika məmulatının bir qismi içəridən qırmızı boya ilə örtülərək yaxşı cilalanmış, şübhəsiz ki, yemək qabları kimi istifadə olunmuşdur. Bu tip keramika məmulatının bir qismi isə enli qırmızı zolaqlarla naxışlanmışdır. Təəssüf ki, bu tip naxışlar bütöv şəkildə əldə edilmədiyindən onların motivini tam şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün deyil.

Dördüncü tikinti qatının keramikası əsasən saman qarışıqlı olub qırmızı rəngin müxtəlif tonlarında bişirilmiş, bəzilərinin üzərinə qırmızı, ya da krem rəngli boya çəkilmişdir. Az sayda keramika qum qarışığı olan gildən hazırlanmışdır. Boz, ya da qara rəngdə olan keramika az saydadır. Naxçıvantəpənin Son Neolit dövrü keramikası forma və bəzəmə baxımından çox müxtəlifdir (9, s. 18-20). Keramikanın bir qismi basmanaxışlı (Şəkil 7, 12-13, 21-23), bir qismi isə sadədir (Şəkil 7, 1-9). Bəziləri məməciklərlə naxışlanmışdır. Basmanaxışlıların müxtəlif tipləri vardır. Basmanaxışların bir qismi Qarabağ nümunələrində olduğu kimi keramikanın cila-

lanmış səthinə küt uclu alətlə, digərləri isə Dalmatəpə mədəniyyəti üçün xarakterik olan şəkildə keramikanın boyasız səthinə vurulmuşdur. Naxçıvantəpənin Son Neolit dövrü təbəqəsinin basmanaxışlı keramikası Son Neolit dövründən Erkən Eneolit dövrünə keçidi əks etdirir. Bu xüsusiyyət İlanlıtəpə keramikasında da müşahidə edilmişdir.

Boyanaxışlı keramika Naxçıvantəpənin Son Neolit dövrü təbəqəsində az saydadır (Şəkil 7, 15-20). A və B sahəsindən aşkar olunan nümunələrdə naxışlar keramikanın birbaşa kirəmiti üzərinə qara rəng ilə çəkilmişdir. E sahəsində aşkar olunan nümunələr isə qabların kirəmiti üzərinə qırmızı rənglə çəkilmişdir. Dalmatəpə mədəniyyəti üçün xarakterik olan, Xalaf və Ubeyd mədəniyyətinin təsirini əks etdirən boyanaxışlılar Naxçıvantəpədə daha çox e. ə. V minilliyin birinci yarısında, Erkən Eneolit dövründə çoxalmışdır. Bu tip boyalıları Naxçıvantəpənin Dalmatəpə mədəniyyəti ilə çağdaş təbəqələrindən aşkar olunmuşdur. Böyük ehtimalla bu, Urmiya hövzəsi ilə Naxçıvan arasında əlaqələrin daha da artması ilə bağlı olmuşdur. Belə hesab edirik ki, Naxçıvantəpənin dördüncü təbəqəsi Dalmatəpə mədəniyyətinin erkən mərhələsini, onun formalaşması dövrünü əks etdirir.

Xalaf-Ubeyd tipli keramika. Naxçıvanda Xalaf tipli keramikanın ən qədim nümunələrinə I Kültəpə yaşayış yerində rast gəlinmişdir (19, c. 148, рис. 8, 1-2). Bu tip keramika Cənubi Qafqazın digər abidələrindən də məlumdur. Son zamanlar Xalaf-Ubeyd tipli keramika Naxçıvantəpə, Bülövcaya və Uçan Ağıl kimi Eneolit yaşayış yerindən də aşkar olunmuşdur. Bu tip keramikanı iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa sadə keramika məmulatı aiddir. Onlar saman qarışıq gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir. Bu qrupdakı keramika kasa tipli müxtəlif qabların parçaları ilə təmsil olunmuşdur. Birinci tip kasalar bikonik formalıdır (Şəkil 8, 1). Bu tip qablar Naxçıvantəpənin alt qatlarından tapılmışdır. Bu tip qablar Dalmatəpə üçün tipikdir (35, c. 111-127). Lakin bu kasaların bənzərləri I Kültəpə (19, рис. 6, 2) və Um Dabaqiya-dan (42, plate XIII, d) məlumdur. Bu tip qabların boyalıları Dalmatəpə (35, fig. 4; fig. 5, A, B) və Tell Arpaçıyanın Ubeyd təbəqəsindən də aşkar olunmuşdur (49, fig. 28, 1; fig. 31, 1).

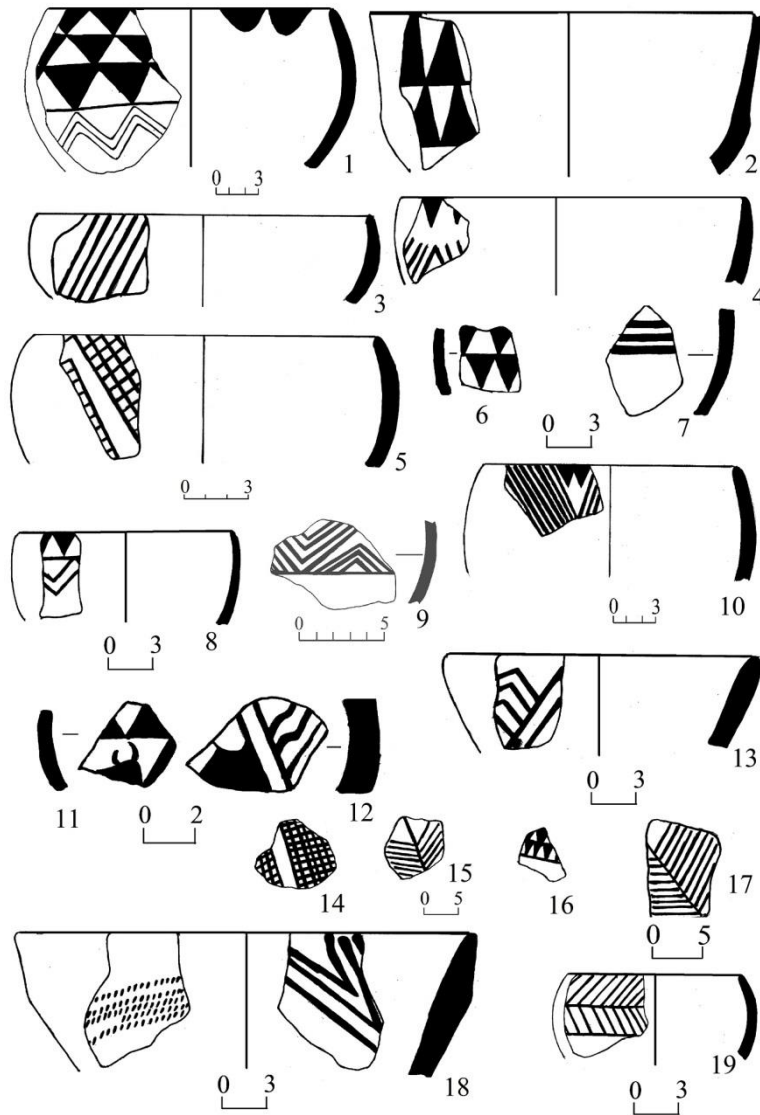

Şəkil 8. Xalaf-Ubeyd tipli keramika: 1, 8 – Naxçıvantəpə; 2-7 – Bülövqaya.

İkinci tip kasalar Naxçıvantəpə və Bülövqayadan tapılmışdır (Şəkil 8, 2-5). Bu tip kasalar konusşəkilli olub gövdələri mərkəzi hissədə xaricə doğru çıxıntılıdır. Bu tip qablar indiyədək Cənubi Qafqaz abidələrindən aşkar olunmamışdır. Onlar başlıca olaraq Yaxın Şərq abidələri üçün xarakterikdir. Bu tip kasalar ilk dəfə Orta Xalaf dövründə istehsal olunsada, Son Xalaf dövründə də istifadə olunmuşdur. Bu tip qablar Tell Arpaçıyanın Xalaf təbəqəsindən (49, fig. 54, 4), Tell-Aqab (34 fig. 2, 4), Təpəcik (10, s. 121) və Tülintəpədən (11, s. 91) məlum-

dur. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvantəpənin stratifikasiyasına əsasən bu tip keramika e. ə. 4941–4722-ci illərə aid edilə bilər (18, c. 187). Bülövqayadan aşkar olunmuş nümunələr isə e. ə. 4508-4353-cü illərə aiddir (Tablo 1).

Üçüncü tip kasalar konusvari gövdəli və yuvarlaq oturacaqlıdır (Şəkil 8, 6-7). Bu tip kasalar Yaxın Şərqdə yaşayış yerlərinin Ubeyd təbəqəsindən məlumdur. Belə kasalar Tell-Aqab (34, fig. 2, 5) və Tell Arpaçıyanın Ubeyd təbəqəsindən (49, fig. 27-28) məlumdur.

Şəkil 9. Bülövqayanın boyalı keramikası.

Dördüncü tip kasalar konusvari gövdəli və yastı oturacaqlı olub, oturacaqlarının kənarı bir qədər xaricə doğru çıxıntılıdır (Şəkil 8, 8). Bu tip kasalar Yaxın Şərq və Cənubi Qafqazın Neolit dövrü abidələrindən yaxşı məlumdur. Belə qablar I Kültəpə (19, рис. 7, 5-6), Xatunarx-Aknaşen (28, fig. 9, 6) və Hacı-Firuzdan (57, fig. 79) və Naxçıvantəpədən aşkar olunmuşdur (4, şəkil 45, 3). Bu nümunələr Naxçıvanın Eneolit dövrünə aid sadə keramikasının Yaxın Şərq abidələri ilə yaxından uzlaşdığını göstərir. Bu xüsusiyyət həmçinin boyalı keramika məmulatında da izlənilir.

Boyalı keramika başlıca olaraq saman qatılmış gildən hazırlanaraq qırmızı rəngin müxtəlif çalarlarında bişirilmişdir. Lakin Bülövqaya

və Naxçıvantəpədən məlum olan bəzi nümunələr qarışıq olmayan gildən hazırlanmışdır (5, s. 19). Naxçıvantəpə və Bülövqaya yaşayış yerinin bəzi keramika nümunələri hazırlanma texnikası, keyfiyyətli bişirilməsi və naxışlanmasına görə digər nümunələrdən fərqlənir və idxal malı hesab oluna bilər (Şəkil 9, 9). Böyük ehtimalla, Naxçıvantəpə yaşayış yerinin qarışıq olmayan gildən hazırlanmış bəzi keramika nümunələri də Yaxın Şərq ölkələrindən idxal olunmuşdur. Yaxın Şərq ölkələri ilə əlaqələrin olduğunu həm boyalı qabların forması, həm də onların naxışlama motivi təsdiq edir. Bülövqayadan aşkar olunmuş kasaların biri formasına görə Orta Xalaf dövrü keramikasını xatırladır (Şəkil 9, 2). Boyalı keramikanın naxışlanma motivi olduqca

müxtəlifdir (Şəkil 9). Naxışlar başlıca olaraq həndəsi motivdə olub torlu üçbucaqlar, bitişik romblar, biri-birinin üzərində yerləşdirilmiş üçbucaqlardan (Şəkil 9, 1-2, 6) ibarətdir. Bu tip naxışlar Naxçıvantəpə (5, şəkil 46, 4), Bülövqaya (6, Şəkil 1, 2) və Uçan Ağıldan (6, şəkil 2, 3) məlumdur. Keramika məmulatında həmçinin torlu, düz və sünbülşəkilli ornament zolaqlarından da istifadə edilmişdir ki, bu motivlər də Yaxın Şərq abidələrindən məlumdur (Şəkil 9). Az da olsa zoomorf ornamentlərə də rast gəlinir (Şəkil 9, 11-12). Bu tip ornamentlər Dalmatəpə (35, fig. 4, D; fig. 7, A) və Şımaq-Qərbi İranın Eneolit dövrü abidələrindən məlumdur (38, fig. 68, 40.2; 40.3).

Tədqiqatlar göstərir ki, bu tip ornamentlərin qədim nümunələri Yaxın Şərq abidələrindən məlumdur. Belə ki, bir-biri üzərinə çəkilmiş bitişik üçbucaqlar Xassuna (41, fig. 12; fig. 13) və Samarradan (13, fig. 13) yaxşı məlumdur. Sünbülşəkilli ornamentlərin də qədim nümunələri Neolit dövrü abidələrindən məlumdur. Lakin bu tip ornament Eneolit dövründə də geniş istifadə olunmuşdur. Buna görə də deyə bilərik ki, Eneolit dövrü keramikası forma və naxışlanma motivi baxımından Neolit dövrünün dulusçuluq ənənələri əsasında inkişaf etmişdir.

Dalmatəpə mədəniyyətinin yayılma arealı və xronologiyası. Dalmatəpə mədəniyyəti Dalmatəpə yaşayış yerində 1958 və 1959-cu illərdə Charles Burney, 1961-ci ildə isə Cuyler Young tərəfindən aparılan qazıntı işləri nəticəsində aşkar olunmuşdur. Dalmatəpə mədəniyyəti başlıca olaraq boyalı və basmanaxışlı keramika ilə xarakterizə edilməkdədir. Dalmatəpə mədəniyyətinə aid keramikanın petroqrafik analizi bunların yerli istehsalın məhsulu olduğunu göstərmişdir (37, p. 37-45). Həmçinin Luristanın şimal-şərqindəki keramikanın İran Azərbaycanında yayılan Dalmatəpə mədəniyyətinin lokal variantı olduğu da müşahidə edilmişdir (37, p. 43). Tədqiqatçıların fikrinə görə, Dalmatəpə yaşayış yerinin alt təbəqələrində boyalı, üst təbəqələrində isə basmanaxışlılar çoxluq təşkil etmişdir (35, p. 111). Urmiya hövzəsində Hacı Firuz, Pisdəli, Həsənli, Dinka Təpə, Yanıq Təpə, Təpə Sivan, Kirmanşahda Təpə Siahbid, Seh Gabi, Təpə Giyan, Godin Təpə və Baba Gassem (35, p. 120; 60, p. 80-90; 61, p. 23-30; 62, p. 191-193; 38, p. 172-173), Təpə

Qışlaq (54, p. 86-99), İraqda Cəbəl, Kərkük, Tell Abad, Keit Kasım, Yorgan Təpə və Tell Arpaçıya (37, p. 39-40), Surezha (22, p. 103-168) kimi yaşayış yerlərində əldə edilən Dalmatəpə tipli keramika çox az nəşr olunmuşdur. Hacı Firuz yaşayış yerinin Dalma təbəqəsində basmanaxışlıların çoxluqda olduğu, boyalıların isə çox az tapıldığı söylənmişdir (58, p. 620). Yanıq Təpədə yalnızca bir neçə parça Dalmatəpə tipli keramika əldə edilmişdir (31, p. 58; 53, p. 183). Urmiya hövzəsində yayılan Dalmatəpə tipli keramikanın Kangavar vadisindən güneyə doğru irəlilədikcə azaldığı da söylənmişdir (37, p. 39). Bütöv şəkildə baxıldıqda Dalmatəpə mədəniyyətinin əsas yayılma arealının Urmiya gölünün cənubu, Zagros dağlarının şərq və Dağlıq yolun cənubunu əhatə etdiyi müəyyən edilmişdir (37, p. 39). Tədqiqatçıların fikrinə görə, Dalmatəpə mədəniyyəti Urmiya hövzəsindən cənuba, Kirmanşah-Həmədan bölgəsinə yayılmış və Xürrəməbad vadisi ilə məhdudlaşmışdır (59, p. 231; 35, p. 111). Urmiya hövzəsində aparılan araşdırmalar zamanı Dalmatəpə mədəniyyətinin Salmas ovalığında (44, p.116-121, fig. 26, 1, 4) və Urmiya gölünün şimalında (24 p. 69-87) da yayıldığı müəyyən edilmişdi¹. Azərbaycanda Naxçıvantəpədə aparılan araşdırmalar Dalmatəpə mədəniyyətinin yayılma arealının daha geniş olduğunu deməyə imkan vermişdir (5, p. 8-24). Bu mədəniyyətə aid tapıntılar az miqdarda Naxçıvanda Uçan Ağıldan (7, şəkil 2) və Zəngəzurdə Qodedzordan (32, c. 395, fig. 23. 3, b) da məlumdur. Bu isə Dalmatəpə mədəniyyətinin şimala doğru da yayıldığını göstərir. Qodedzordan tapılan, tədqiqatçıları tərəfindən Ubeyd mədəniyyəti ilə bağlanan boyalı keramika da bunu təsdiq edir (32, c. 395, fig. 23.3, b).

Dalmatəpə yaşayış yerindən götürülən kömürün C 14 analizi e. ə. 4215±84-cü illəri göstərmişdir. Ancaq Dalmatəpə tipli keramika Hacı Firuz yaşayış yerində Hacı Firuz və Pisdəli dövrünə aid təbəqələrin arasında (57, p. 20, fig. 8), Həsənli (58, p. 618-621) yaşayış yerində isə Həsənli IX təbəqəsində əldə edilmişdir. Hamlin yaşayış yerlərinin təbəqələnməsinə əsaslanaraq Həsənli IX (Dalma) təbəqəsini e. ə. 5000-4000-ci illərə aid etmişdir (35, p. 120).

¹Kreaton Salmas ovalığında 45 yaşayış yerində araşdırma aparmışdır (Kreaton 1970: 40).

Buna baxmayaraq, bəzi tədqiqatçılar tərəfindən Dalmatəpə mədəniyyəti e. ə. V minilliyin ikinci yarısına aid edilmişdir (63, p. 39). A. Abedi (26, p. 329) Dava Göz və Culfa Kültəpəsində aparılan araşdırmalara əsaslanaraq Dalmatəpə mədəniyyətini e. ə. V minilliyin birinci yarısına aid etmişdir. Ümumi olaraq baxıldığında Dalmatəpə mədəniyyətində boyanaxışlı keramikanın basmanaxışlılardan daha əvvəl ortaya çıxdığı söylənmişdir. Ancaq Naxçıvantəpənin tədqiqi bu yaşayış yerində basmanaxışlıların daha əvvəl ortaya çıxdığını göstərir. Araşdırmalar zamanı bəlli olmuşdur ki, Dalmatəpə tipli boyalıqlar Şimali Mesopotamiya və Mərkəzi İranda yayılan boyalıqlardan fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilməkdədir. Basmanaxışlı keramika isə İran coğrafiyasında heç rastlanmadığından bu mədəniyyətin mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Mellart əvvəlcə bu mədəniyyəti Makedoniya və Balkanlarda aşkar olunan Starçevo (52, p. 70) kompleksləri ilə, daha sonra isə Mil düzündə yerləşən Şah Təpə, Kamil Təpə və İlanlıtəpə (53, p. 183) ilə müqayisə etmişdir. Bəzi tədqiqatçılar Zagrosdakilə Dalmatəpə yaşayış yerlərini əkinçiliklə məşğul olan qəbilələrin kiçik yaşayış yeri kimi xarakterizə etmiş, bunların siyasi və iqtisadi kompleks olmadığı, Mahidaşdın basmanaxışlı keramikasının “əsas sahə”dən, yəni Dalmatəpədən yayıldığı fikrinə gəlmişlər (37, p. 43). Dalmatəpə mədəniyyəti üçün xarakterik olan boyanaxışlıların istehsalına Ubeyd mədəniyyətinin təsir etdiyi (37, p. 44) söylənsə də, basmanaxışlıların mənşəyi ilə bağlı aydın bir fikir yoxdur.

Bəlli olduğu kimi, basma naxışlı keramika Qərbi Anadoluda və Cənubi Qafqazda Neolit dövründə geniş yayılmışdır. Egey dənizinin hər iki sahilində aşkar olunan 6100-6000-ci illərə (33, p. 9-22; 12, p. 167-269), Neolit dövrünə aid edilən basmanaxışlı keramika ilə Dalmatəpə mədəniyyəti arasında böyük bir xronoloji boşluq vardır. Digər yandan Mərmərə hövzəsinin keramikası forma və bəzəmə baxımından Dalmatəpə keramikasından çox fərqlidir. Dalmatəpə mədəniyyəti ilə Azərbaycanda, Mil düzündə yayılan e. ə. 5600-5200-ci illər ilə tarixləndirilən Son Neolit mədəniyyətləri (1, p. 20; 2, p. 160; 40, p. 41) arasında da müəyyən bir xronoloji kəsinti vardır. Ancaq Naxçıvantəpədə aparılan araşdırmalar zamanı ortaya çıxarılan Son

Neolit təbəqəsində basmanaxışlıların tapılması Qarabağın Son Neolit mədəniyyəti ilə Dalmatəpə mədəniyyəti arasında əlaqə qurmaq və bu kəsintini aradan qaldırmaq baxımından önəmlidir.

Dalmatəpə mədəniyyətinin mənşəyi. Urmiya hövzəsinin Son Neolit yaşayış yerləri qırmızının müxtəlif tonlarında bişirilmiş, qırmızı astarlı keramika ilə xarakterizə edilir (30, p. 20-26; 31, p. 55-57; 57, p. 11-403). Keramikanın bir qismi boya ilə naxışlanmışdır. Hacı Firuz yaşayış yerində qırmızı üzərinə qara, ya da sarı üzərinə qırmızı rənglə naxışlanmış keramikanın müxtəlif tipləri vardır (57, p. 95-160). Yanıq Təpə keramikası qırmızı rəngdə cilalanmış fon üzərinə krem və qara rənglə çəkilmiş həndəsi motivlə naxışlanmışdır (31, p. 55-56, plate XV, 1-4). Qırmızı fon üzərinə qara rənglə naxışlanmış Dava Göz keramikasının əksəriyyəti içəridən naxışlanmışdır (24, p. 72). İ.H.Nərimanov I Kültəpənin qırmızı astarlı keramikasının Urmiya hövzəsinin şərqində yerləşən yaşayış yerləri ilə bağlı olduğunu söyləmişdir (21, c. 124). R.Munçayev (20, p. 127) isə Urmiya hövzəsi boyalıqlarına Zagros mədəni bölgəsinin təsir etdiyini irəli sürmüşdür. Ancaq digər tədqiqatçılar Son Neolit dövründə Şimal-Qərbi İran və Azərbaycanda Xalaf-Ubeyd ənənələrinin yayıldığını demişdir (53, p. 183; 21, c. 158-164). T.Braun (30, p. 23) Göy Təpənin M təbəqəsində tapılan keramikanın bəzəmə motivini Cənubi Mesopotamiyanın Ubeyd və Tell Arpaçıyanın Xalaf keramikası ilə bənzər olduğunu söyləmişdir. M.Voigt Hacı Firuz keramikası ilə Zagros keramikası arasında bəlli bənzərliyin olmasına baxmayaraq Hacı Firuz keramikasının forma, hazırlanma və naxışlanma baxımından standart Zagros keramikasından fərqləndiyini, boyanaxışlı keramikadakı bənzərliyin Urmiya hövzəsi və Zagros arasındakı müstəqil əlaqələrlə bağlı olduğunu söyləmişdir (57, p. 161). M.Voigtun fikrinə görə, Hacı Firuz keramikası texnoloji baxımdan Mesopotamiyanın erkən Tell Hassuna, Tell Samarra, Tell es-Sawwan, Umm Dabagiyah və digər yaşayış yerlərin keramikası ilə bənzərdir. S.Krollun fikrinə görə, Azərbaycanın Neolit və Eneolit mədəniyyətləri özünəməxsus xüsusiyyətlərlə xarakterizə edilməklə bərabər Ubeyd ənənələrini də əks etdirməkdədir (47, p. 71). Bu tip keramika S.Krollun İran Azərbayca-

nında apardığı araşdırmalar zamanı Yanıq Təpə, Göy Təpə, Kültəpə və Livar kimi yaşayış yerlərindən aşkar olunmuşdur (46, p. 23). Aparılan araşdırmalar qırmızı astarlı keramikanın Azərbaycanın Son Neolit mədəniyyəti üçün xarakterik olduğunu, Naxçıvan, Mil düzü və Urmiya hövzəsində yayılan keramikanın orta xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir. Urmiya hövzəsi və Azərbaycanın Erkən Eneolit dövrü yaşayış yerlərində ortaya çıxan qırmızı astarlı keramikanın Son Neolit dövrü mədəniyyətlərinin davamı olduğunu düşünürük. Bu tip keramika Dalmatəpə mədəniyyətində də geniş yayılmışdır.

Qarabağ yaşayış yerlərindən əldə edilən tapıntıların çoxunu keramika məmulatı təşkil edir. Ümumiyyətlə, keramika saman qatqısı olan gildən hazırlanmış və qırmızı rəngin müxtəlif tonlarında bişirilmiş, onların üzərinə qırmızı, krem və qəhvə rəngli boya çəkilərək yaxşı cilalanmışdır. T.Axundov Çalağantəpə keramikasının hazırlanmasında qırmızı boyanın qatqı maddəsi olaraq istifadə olunduğunu da söyləmişdir (14, c. 485). Boz rənglilər az saydadır. İlanlıtəpə keramikasının bir qisminə saman qarışığı azdır. Bu tip keramika incə divarlı olub keyfiyyətli bişirilmişdir (14, p. 177). X.Alməmmədov İsmayılbəytəpədə basmanaxışlı və qırmızı astarlı keramikanın çox olduğunu söyləmişdir (2, s. 160). Qarabağ yaşayış yerlərinin keramikası arasında basmanaxışlılar diqqət çəkəndir (Şəkil 91). Basmanaxışlılar Qarabağda Çalağantəpə (14, p. 763, tablo 378, 3), İsmayılbəytəpə (2, s. 160) və İlanlıtəpə (14, c. 313, tablo 189, 1-2) ilə bərabər, kəşfiyyat araşdırmaları zamanı Kültəpə (14, c. 45, tablo 13, 2, 4), Qoşa Təpə (14, c. 54, tablo, 22, 1), Bayat 1 (14, c. 88, tablo 56, 1), Səngər Təpə (14, c. 101, tablo, 69, 3-4), Xanlıq Təpə (14, c. 105, tablo 73, 4), II İmamqulubəyli (1, c. 291-294), Kiçikli (1, c. 247-250) və onlarla digər yaşayış yerlərində də aşkar olunmuşdur. İlanlıtəpə yaşayış yerində xüsusilə basmanaxışlıların müxtəlif tipləri aşkar olunmuşdur (Şəkil 16, 1, 3, 4, 6, 7, 10-11). Az sayda basmanaxışlılar Gəncə qrupuna aid olan Göytəpə yaşayış yerində də vardır. Qarabağ yaşayış yerlərində, o cümlədən İlanlıtəpədə keramikanın bəziləri bəzəmə baxımından Dalmatəpə və Naxçıvantəpə keramikasından fərqlidir. Naxışlar küt uclu alətlə keramikanın cilalanmış

səthinə vurulmuşdur. Ancaq ümumi olaraq baxıldığında İlanlıtəpədə Dalmatəpə tipli basmanaxışlıların tam bənzərləri də aşkar olunmuşdur. Söyləyə bilərik ki, Azərbaycanda e. ə. VI minilliyin ortalarına doğru ortaya çıxan basmanaxışlılar ilk başda fərqli xüsusiyyətlər daşısa da, e. ə. VI minilliyin sonlarına doğru Dalmatəpə keramikası üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. İlanlıtəpə və Naxçıvantəpənin Son Neolit təbəqəsindən aşkar olunan basmanaxışlılar belə bir inkişaf prosesinin olduğunu təsdiq edir. Qarabağ yaşayış yerlərində üzərinə sarı, ya da qırmızı boya çəkilmiş keramika çox tapılsa da, boyanaxışlılar az saydadır. Boyanaxışlılar bir nümunə ilə Küllütəpə (1, s. 188), İlanlıtəpə (14, 357, таблица 227, 1) və Çalağantəpədən (14, c. 764, таблица 379) məlumdur. Kamiltəpə yaşayış yerində çox sayda aşkar olunan boyalı keramika sarı fon üzərinə qara rənglə çəkilmiş ornamentlə naxışlanmışdır (48, p. 41-44, fig. 48, fig.49, fig.53-55). Mil düzündə aparılan kəşfiyyat araşdırmaları zamanı keramikanın qırmızı, ya da krem rəngli kirəmiti üzərinə qara rəng ilə çəkilmiş naxış nümunələri də aşkar olunmuşdur. Naxışlar əsasən şevron və torşəkilli olub, qırmızı, ya da krem rəngli fon üzərinə çəkilmişdir (48, p. 139, fig.175, fig.177, fig.179). Bu tip naxışlar Azərbaycanın Muğan bölgəsində, Əlikömrə təpəsi yaşayış yerindən də aşkar olunmuşdur (21, c. 126). R. Munçayev (20, c. 127) Mil və Muğan boyalılarının Təpə Guran boyalıları ilə bənzər olduğuna diqqət çəkərək, boyalı keramikanın Cənubi Qafqaza Şimal-Qərbi İrandan yayıla biləcəyini ehtimal etmişsə də, Cənubi Qafqaz boyalılarının və basmanaxışlıların mənşəyi ilə bağlı dəqiq bir fikir söyləməmişdir. Ancaq Naxçıvantəpədə əldə edilən tapıntılar bu məsələni yenidən ələ almağa imkan vermişdir.

Naxçıvantəpədəki basmanaxışlıların bir qismi Qarabağ nümunələrində olduğu kimi keramikanın cilalanmış səthinə küt uclu alətlə, digərləri isə Dalmatəpə mədəniyyəti üçün xarakterik olan şəkildə keramikanın boyasız səthinə vurulmuşdur. Naxçıvantəpənin Son Neolit dövrü təbəqəsinin basmanaxışlı keramikası Son Neolit dövründən Erkən Eneolit dövrünə keçidi əks etdirir. Bu xüsusiyyət İlanlıtəpə keramikasında da müşahidə edilmişdir. Bu faktlar Dalmatəpə mədəniyyətində geniş yayılan basmana-

xışlıların Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin Son Neolit mədəniyyəti ilə bağlı olduğunu göstərir.

Ümumi dəyərləndirmə. Qeyd etdiyimiz kimi, arxeoloji ədəbiyyatda daha çox Yaxın Şərq və Mesopotamiya mədəniyyətlərinin Cənubi Qafqaza təsirindən, Cənubi Qafqaz mədəniyyətlərində aşkar olunan boyanaxışlı keramikanın Mesopotamiyadan gətirildiyindən söz edilmişdir. Tədqiqatçılar Tilki Təpədə Xalaf tipli boyanaxışlıların tapılmasına əsaslanaraq Xalaf keramikasının Şərqi Anadolu üzərindən Cənubi Qafqaza təsir etdiyini (20, c. 125), bununla bərabər digər boyanaxışlıların Şimal-Qərbi İranla, xüsusilə Urmiya hövzəsinin şərqisi ilə bağlı olduğunu söyləmişlər (20, c. 125; 21, c. 124). Araşdırmalar Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan və Şərqi Anadolu arasındakı əlaqələrin Neolit dövründən mövcud olduğunu göstərir. Ancaq arxeoloji faktlar Neolit dövrünün son mərhələsində Azərbaycanın cənub bölgələri ilə Urmiya hövzəsi arasındakı əlaqələrin artdığını, bölgə mədəniyyətlərinin bir-birinə təsir etdiyini göstərir. Məlum olduğu kimi, Mesopotamiya və Urmiya hövzəsinin Neolit dövrü mədəniyyətləri boyanaxışlı keramika ilə xarakterizə edilməkdədir. Buna baxmayaraq, Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycanın Neolit dövrü mədəniyyətləri ilk başda sadə və naxışsızdır. Neolit dövrünün son mərhələsində, Mil və Muğanda çox aşkar olunan boyanaxışlılar cənub mədəniyyətlərinin, xüsusilə Urmiya hövzəsinin təsiri kimi dəyərləndirilmişdir (21, c. 126-127). Cənubi Qafqaz obsidianının daha çox Urmiya hövzəsinin qəbilələri tərəfindən istifadə olunduğunu nəzərə alsaq, Cənubi Qafqaz-Yaxın Şərq əlaqələrində Urmiya hövzəsinin önəmli yerə malik olduğunu görə bilərik. Ancaq bizim fikrimizə görə, Azərbaycanın mədəniyyətlərinə təsir edən Zagrosdakı uzaq bölgələrin mədəniyyətləri deyil, Urmiya hövzəsi ətrafındakı mədəniyyətlər olmuşdur. Urmiya hövzəsinin şimalında yerləşən Son Neolit dövrünə aid Dava Göz keramikasının bənzərlərinin Naxçıvanda Xələc yaşayış yerindən tapılması da bunu təsdiq edir. Həm də Dava Göz yaşayış yerinin Son Neolit tipli keramikası Naxçıvantəpə keramikası ilə də bənzərdir. Fikrimizə görə, qarşılıqlı əlaqələr zamanı Azərbaycanın cənub bölgələrindəki mədəniyyətlər də Urmiya hövzəsinin mədəniyyətlərinə təsir etmişdir. Bu baxımdan basmanaxışlı

keramika Qarabağ mədəniyyətlərinin təsiri sayıla bilər. Tədqiqatçılar, o cümlədən M.Voigt (57, p. 161) Urmiya hövzəsinin Neolit dövrü mədəniyyətlərində ortaya çıxan boyanaxışlıların Zagrosdakı keramikadan fərqləndiyini söyləmişdir. Bu faktlara baxıldığında Urmiya hövzəsində, Neolit dövründə Mesopotamiya mədəniyyətlərinin təsiri ilə yerli bir mədəniyyətin formalaşdığını söyləyə bilərik. Araşdırmaların bu mərhələsində deyə bilərik ki, Azərbaycanın cənub bölgələri, xüsusilə Naxçıvanla Urmiya hövzəsi arasındakı əlaqələr Dalmatəpə mədəniyyətinin formalaşması ilə nəticələnmişdir.

Azərbaycan və Urmiya hövzəsinin Son Neolit və Erkən Eneolit dövrü mədəniyyətlərinin araşdırılması Cənubi Qafqazın xammal yataqları ilə bağlı olaraq bu bölgələr arasında qarşılıqlı əlaqə yarandığını və bu əlaqələrin Dalmatəpə mədəniyyətinin formalaşması ilə nəticələndiyini göstərir. Azərbaycanın cənubunda yerləşən Naxçıvantəpə yaşayış yeri hələlik Dalmatəpə mədəniyyətinin ən qədim yaşayış yeridir. Söylədiyimiz kimi, Naxçıvantəpənin Son Neolit təbəqəsindən götürülən bir kömür nümunəsi e. ə. 5209-4930-cu illəri, digər bir nümunə isə e. ə. 5038-4799-cu illəri göstərmişdir. Bu faktlara əsasən Dalmatəpə mədəniyyətinin e. ə. VI minilliyin sonu və V minilliyin başlarında formalaşdığını söyləyə bilərik. Fikrimizə görə, Dalmatəpə mədəniyyəti Naxçıvan və Urmiya hövzəsini əhatə edən bir bölgədə formalaşmış və bu bölgədən cənuba və şimala doğru yayılmışdır. Naxçıvantəpə və Urmiya hövzəsinin cənub-şərqindəki Dalmatəpə bu mədəniyyətin ən önəmli mərkəzlərindən olmuşdur. Dalmatəpə üçün xarakterik olan basmanaxışlıların bütün tipləri və geniş zolaqlı naxışlar da Naxçıvantəpədən məlumdur. Bu baxımdan Urmiya hövzəsində Dalmatəpə mədəniyyətinin ortaya çıxışının e. ə. V minilliyin ikinci yarısı ilə tarixləndirilməsi mübahisəlidir. Bu fikirlər başlıca olaraq köhnə karbon analizlərin nəticələrinə əsaslanır. A.Abedi son araşdırmalarına əsaslanaraq Dalmatəpə mədəniyyətini e. ə. V minilliyin birinci yarısı ilə tarixləndirsə də, ancaq hələlik dəqiq bir fakt yoxdur. Urmiya gölünün şimalında yerləşən Dava Göz yaşayış yerində Dalma təbəqəsi aşkar olunmamış, Culfa Kültəpəsində Kültəpə VIII-dən götürülən karbon nümunəsinin analizi e. ə. 4600-4350-ci illəri göstərmişdir (23, p.

54-55). Həsənli və Hacı Firuz kimi yaşayış yerlərində Dalma təbəqəsinin Son Neolit və Son Eneolit təbəqələri arasında yerləşməsi və Naxçıvantəpənin analizləri Urmiya hövzəsində Dalmatəpə mədəniyyətinin e. ə. V minilliyin birinci yarısında formalaşmasının sübutu sayıla bilər. İranda Təpə Qışlaq yaşayış yerində aparılan tədqiqatlar da bunu təsdiq edir (54, p. 86-99). Dalmatəpə tipli basmanaxışlı keramikanın xarakterik olduğu yaşayış yerlərinin düzülüşünə baxıldıqda, bunların əsasən Urmiya gölünün qərbində yerləşdiyini görmək olar. Naxçıvandan Salmas Ovalığına, oradan da cənuba doğru yönələn bu yaşayış yerləri, fikrimizə görə, bir yolun istiqamətini göstərir. Böyük ehtimalla, bu yol Cənubi Qafqaz xammalının, xüsusilə obsidianın cənuba daşınmasında önəmli yerə sahib olmuşdur.

Nəticə. Azərbaycan və Urmiya hövzəsinin Son Neolit və Erkən Eneolit dövrü mədəniyyətlərinin araşdırılması Cənubi Qafqazın xammal yataqları ilə bağlı olaraq bu bölgələr arasında e. ə. VI minillikdən başlayaraq qarşılıqlı əlaqə yarandığını və bu əlaqələrin Dalmatəpə mədəniyyətinin formalaşması ilə nəticələndiyini göstərir. Azərbaycanın cənubunda yerləşən Naxçıvantəpə yaşayış yeri hələlik Dalmatəpə mədəniyyətinin ən qədim yaşayış yeridir. Söylədiyimiz kimi, Naxçıvantəpənin Son Neolit təbəqəsindən götürülən kömür nümunələri Dalmatəpə mədəniyyətinin e. ə. VI minilliyin sonu və V minilliyin başlarında formalaşdığını göstərir. Urmiya gölünün şimalında yerləşən Dava Göz yaşayış yerində Dalma təbəqəsi aşkar olunmamışdır. Culfa Kültəpəsinin Dalma mədəniyyətinə aid edilən VIII təbəqəsindən də basmanaxışlılar aşkar olunmamışdır (23, p. 54-55). Naxçıvanda e. ə. V minilliyin ikinci yarısı ilə tarixlənən Uzunoba, Bülövqaya kimi yaşayış yerlərində də və Uçan Ağıl yaşayış yerinin e. ə. V minilliyin ikinci yarısına aid təbəqələrdə də basmanaxışlı keramika yoxdur. Lakin bu yaşayış yerlərində basmanaxışlılar olmasa da, Xalaf və Ubeyd ənənələri davam etmişdir. Belə hesab edirik ki, e. ə. V minilliyin ortalarında basmanaxışlıların ortadan çıxması, boyanaxışlıların isə davam etməsi Dalmatəpə mədəniyyətinin e. ə. V minilliyin ortalarından davam etdiyini, V minilliyin ikinci yarısından başlayaraq yeni mədəni ənənələrin formalaşdığını göstərir. Bu isə e. ə. V

minilliyin ortalarında Yaxın Şərq və Cənubi Qafqaz mədəniyyətlərinin qovşağında yerləşən Naxçıvanda mürəkkəb proseslərin getdiyini təsdiq edir. Ehtimal ki, Xalaf və Ubeyd mədəniyyətlərinin təsiri e. ə. VI-V minilliklərdə müəyyən əhali qrupunun köçü və Yaxın Şərq xalqlarına məxsus koloniyaların salınması sayəsində mümkün olmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Alməmmədov X. Qarabağın arxeoloji abidələri toplusu, Bakı: Çap Art, 2016, 448 s.
2. Alməmmədov X. Cənubi Qafqaz Neolitində yeni social-mədəni məkanın-Qarabağın erkən oturaq əkinçi mədəniyyətinin təşəkkülü, Azərbaycan arxeologiyası, 2018, 21/1, s.152-176.
3. Alməmmədov X., Arazova R. İsmayılbaş-təpə abidəsindən tapılmış obsidian alətlərin trasoloji tədqiqi, Azərbaycan arxeologiyası, 2020, № 1, s. 12-29.
4. Baxşəliyev V. Naxçıvanda 2018-ci ilin arxeoloji tədqiqatları. Naxçıvan: Əcəmi, 2019, 136 s.
5. Baxşəliyev V., Quliyeva Z. Həşimova T., Mehbalıyev K., Baxşəliyev E. Naxçıvan təpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 264 s.
6. Baxşəliyev V., Baxşəliyev E. Naxçıvanın Orta Eneolit dövrü mədəniyyəti, Naxçıvan Universitetinin Elmi Əsərləri, 2020, № 4, s. 134-143.
7. Baxşəliyev V.B. Uçan Ağılda arxeoloji araşdırmalar // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Elmi əsərləri, 2022b, № 3, s. 85-92.
8. [Bakhshaliev] V., Kuliyeve Z. Baxşəliyev Naxçıvan'ın Kalkolitik Çağ Kültürü (Azərbaycan) // TUBA-AR, 23, 2018, s. 29-52.
9. Baxşəliyev V. Azərbaycan'ın Son Neolitik və İlk Kalkolitik Çağ Kültürlərinin Kuzeybatı İran ilə (İran Azərbaycanı) İlişkileri, TUBA-AR, 2020, 27, s. 11-27.
10. Esin U., Arsebük G. Tepecik ve Tülintepe kazısı 1971, Ankara: Keban Projesi 1971 Çalışmaları. Ankara, 1974, s. 111-159.
11. Esin U., Arsebük G. Tülintepe kazısı 1974, Ankara: Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları. Ankara, 1982, s. 119-134.

12. Özdoğan M. Neolithic Sites in the Marmara Region Fikirtepe Pendik Yarımburgaz Toptepe Hoca Çeşme and Aşağı Pınar, The Neolithic in Turkey, 5, İstanbul, 2013, 167-269.
13. Tekin H. Yukari Mezopotamya'nın İlk Boyalı Çanak-Çömlekleri: Hassuna, Samarra Ve Halaf Yeni Yorumlar ve Yaklaşımlar I: Bölüm 1: Hassuna ve Samarra, Olba. 2015, XXIII, s. 1-57.
14. Ахундов Т., У истоков Кавказской цивилизации Гарабагского неолита. Баку: Афполиграф, 2017, 916 с.
15. Бадалян, Р. С., Кикодзе, З. К., Коль, Ф.Л. . Кавказский обсидиан: источники и модели утилизации и снабжения (Результаты анализов нейтронной активации), Историко Филологический Журнал, №1-2, 1996, 245-264.
16. Бахшалиев В. Древняя металлургия и металлообработка на территории Нахчывани. Баку: Элм, 2005, 120 с.
17. Бахшалиев В.Б. Исследование энеолитических памятников Сирабчайской и Нахчыванчайской долин, Problems of the Archaeology of the Caucasus and Near East. Neolithic - Late Bronze Age. Baku. Институт археологии и этнографии, 2017, с. 108-121.
18. Бахшалиев Э., Бахшалиев В. Неолитический слой поселения Нахчыван Тепе, Российская археология, № 2, 2021, с. 187-197.
19. Бахшалиев В.Б. Археологические раскопки на поселении Кюльтепе I, Российская археология, 2022а, № 1, с. 139-152.
20. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. М.: Наука. 1975, 478 с.
21. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 260 с.
22. Alden J., Minc L., Savanna Buehlman-Barbeau S., Stein G. Dalma ceramics at Surezha in the Erbil Plain: Stylistic, compositional, and petrographic evidence for trans-Zagros interaction during the Terminal Ubaid/Late Chalcolithic 1// Journal of Archaeological Science: Reports 2021, p.103-168.
23. Abedi, Khatib, Shahidi H., Chataigner, Ch., Niknami, K., Eskandari, N., Kazempour, M., Pirmohammadi, A., Hoseinzadeh, J. and Ebrahimi Gh. Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report, Ancient Near Eastern Studies, 2014, 51, p. 33-167.
24. Abedi A. Iranian Azerbaijan Pathway From The Zagros To The Caucasus, Anatolia And Northern Mesopotamia: Dava Göz, A New Neolithic And Chalcolithic Site In NW Iran, Mediterranean Archaeology and Archaeometry, 2017, 17/1, p. 69-87.
25. Abedi, A., Varoutsikov, B., Chataigner, C. Provenance of obsidian artifacts from the Chalcolithic site of Dava Göz in NW Iran using portable XRF, Journal of Archaeological Science Reports, 2018, 20, p. 756-767.
26. Abedi A., Omrani, B., Karimifar A. Fifth and fourth millennium BC in north-western Iran: Dalma and Pisdeli revisited, Documenta Praehistorica, 2015, XLII, p. 321-338.
27. Abedi A., Bahremandi P. R., Garavand A., Malekpour F., Razani M. Provenance of Prehistoric Obsidian Artifacts of Khoy Plain in NW Iran Using X-ray Fluorescence (XRF) Analysis, Bastanshenasi Iran, 2019, 9/21, p. 41-60.
28. Badalyan, R. S., Harutyunyan A., Chataigner, A., Françoise, Le Mort, Jacques, Ch., Jacques, Elie B., Adrian, B., Valentin, R., Hovsepyan R. The Settlement of Akhnashen-Khatunarkh, A Neolithic Site in the Ararat Plain (Armenia): Excavation Results 2004-2009, TUBA-AR, 2010, 13, p. 185-218.
29. Barge O., Azizi Kharanaghi H., Biglari F., Moradi B., Mashkour M., Tengberg M., Chataigner Ch. Diffusion of Anatolian and Caucasian obsidian in the Zagros Mountains and the highlands of Iran: Elements of explanation in 'least cost path' models, Quaternary International, 2018, 467, p. 297-322.

30. Brown T.B. Excavation in Azerbaijan 1948. London: John Murray, 1951, 180 p.
31. Burney C.A. The Excavations at Yanic Tepe Azerbaijan 1962. Third preliminary Report, Iraq, 1964, XXVI / I, p. 54-61.
32. Chataigner C., Avetisyan P., Palumbi G., and Uerpman H.-P. Godedzor, a Late Ubaid-related Settlement in the Southern Caucasus // *Beyond the Ubaid transformation and integration in the late Prehistoric societies of the Middle East*. Edited by Robert A. Carter and Graham Philip Papers from the Ubaid expansion? Conference held at Durham, 20–22 April 2006, p. 391-409.
33. Çilingiroğlu Ç. The Appearance of Impressed Pottery in the Neolithic Aegean and Its Implications for Maritime Networks in the Eastern Mediterranean, *TUBA-AR*, 2010,13, p. 9-22.
34. Davidson T. E., Watkins T. Two Seasons of Excavation at Tell Aqab in the Jezirah, N.E. Syria, Iraq, 1981, vol. 43/ 1, p. 1–18.
35. Hamlin C. Dalma Tepe, Iran, 1975, 13, p. 111–127.
36. Hejebri N., Binandeh A., Nestani J. and Vahdati N. H. Excavation at Lavin Tepe North-west Iran, *Ancient Near Eastern Studies*, 2012, 40, p. 95-117.
37. Henrickson E. F., Vitali V. The Dalma Tradition: Prehistoric Inter-Regional Cultural Integration Highland Western Iran, *Paleorient*, 1987, 13/2, p. 37-45.
38. Henrickson E.F. Ceramic styles and cultural interaction in the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros, Iran. A Thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Doctor of philosophy in the University of Toronto, 1983, 840 p.
39. Heyderyan M., Zeydi M., Herieyan H. Kirmanşahın Sonqar vadisində Orta Kalkolitik yaşayış yerləri, *Payambastanşünas*, 1392, 19, p. 1-14.
40. Helwing B., Aliyev T. Excavations in the Mil Plain Sites, 2012-2014, The Kura Project. New Research on the Prehistory of the Southern Caucasus. Ed. Helwing, B., Aliyev T., Lyonnet, B., Guliyev, F., Hansen, S. S. and Mirtskhulava, G. Berlin, 2017, p. 11-43.
41. Lloyd S. , Safar F., Braidwood R. Tell Hasuna Excavations by the Iraq Government Directorate General of Antiquities in 1943 and 1944, *Journal of Near Eastern Studies*. Chicago, 1945, vol. 4/4, p. 255–289.
42. Kirkbride D. Umm Dabaghiyah 1971: A Preliminary Report. An Early Ceramic Farming Settlement in Marginal North Central Jazira, Iraq, 1972, vol. 34/1, p. 3–15.
43. Khademi N., F., Abedi A., Glascock M. D., Eskandari N. and Khazaee M. Provenance of prehistoric obsidian artifacts from Kul Tepe, Northwestern Iran using X-ray fluorescence (XRF) analysis, *Journal of Archaeological Science*, 2013, 40, p.1956-1965.
44. Kearton R. Settlement Pattern in Western Azerbaijan, Iran. PhD Dissertation, 1970, 312 p.
45. Kiguradze T. Neolithische Siedlungen von Kvemo-Kartli, Georgien, München: Verlag C.H. 1986, 62 p.
46. Kroll S. Archäologische Fundplätze in Iranisch-Ost-Azerbaidjan, *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 1984, 17, p. 13-134.
47. Kroll S. Der Kultepe bei Marand eine Chalkolithische siedlung in Iranisch-Azarbaidjan, *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 1990, 23, p. 59–71.
48. Lyonnet B. and Guliyev F., Helwing B. and Aliyev T., Hansen S. and Mirtskhulava G. Ancient Kura 2010–2011: The first two seasons of joint field work in the Southern Caucasus, *AMIT*, 2012, 44, p. 1-190
49. Mallowan M. E. L., Cruikshank J. R. Excavations at Tall Arpachiyah, 1933, Iraq, 1935, vol. 2/1, p. 1-178.
50. Marie Orange, François-Xavier Le Bourdonnec, Judith Thomalsky, Remi Berthon, Marro C., Bakhshaliyev V. Dynamics of obsidian consumption in Nakhshivan a long-term perspective (6200-2300). The Araxes River in Late Prehistory, International conference, Lion, 14-15 may 2019, p. 31-32.
51. Marro, C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. Excavations at Ovçular Tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan) // First preliminary

- report: the 2006-2008 seasons. *Anatolia Antiqua*, 2009, XVII, p. 31-87.
52. Mellaart, J. *Earliest Civilizations of the Near East*. London, 1965, 144 p.
 53. Mellaart J. *The Neolithic of the Near East*. London, 1975, 154 p.
 54. Sharifi M., Motarjem A. The process of cultural change in the Chalcolithic period in the highlands of Western Iran at Tepe Gheslagh // *Documenta Praehistorica*. 2018, XLV, p. 86-99.
 55. Renette S. Defining Dalma: an Incipient Mountain Identity? // *Paleorient*, 48/1, p. 111-130.
 56. Tonoike Y. Petrographic Analysis of the 6th Millennium B.C. Dalma Ceramics from Northwestern and Central Zagros, *Iranian Journal of Archaeological Studies*. 2012, 2/2, 65-80.
 57. Voigt M.M. *Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement*. Philadelphia: University of Pennsylvania 1983, 524 p.
 58. Voigt M.M. Relative and Absolute Chronologies for Iran between 6500 and 3500 Cal BC. *Chronologies in the Near East*. Eds. Aurenche O., Evin J. and Hours F. BAR International Series. Oxford, 1987, p. 615-646.
 59. Young T.C. Survey in Western Iran, 1961, *Journal of Near Eastern Studies*, 1966, 25/4, p. 228-239.
 60. Young T.C. Excavations at Godin Tappeh, 1973, In proceedings of the II Annual Symposium on Archaeological research in Iran. Ed. By Bagherzadeh F. Centre for Archaeological Research Tehran, 1974A, 80-90.
 61. Young T. C. An archaeological survey in Kangavar valley, In proceedings of the III Annual Symposium on Archaeological research in Iran. Ed. By Bagherzadeh F. Centre for Archaeological Research Tehran, 1974B, p. 23-30.
 62. Young T. C. Young Kangavar valley survey, Iran, 1975, XIII, p. 191-193.
 63. Zeynivand M., Haririan H., Heydarian M. The Dalma Settlements of Songhor and Koliyaei Plains, Central Zagros, *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 2013, 3, p. 39-47.

Summary

Veli Bakhshaliyev

Results of Archaeological Excavations at Nakhchivan Tepe Settlement and Genesis of Dalma Tepe Culture

The settlement of Nakhchivan Tepe is located on the right bank of Nakhchivançay, on the eastern outskirts of the city of Nakhchivan, 853 m above sea level. Since the beginning of 2017, archaeological excavations have been carried out in the settlement by the expedition of the Nakhchivan Branch of the National Academy of Sciences of Azerbaijan. During the study, four building horizons were identified. At the same time, three of these horizons belong to the Dalma Tepe, and the fourth to the Neolithic period. A Neolithic layer which found ceramic objects with impressed ornament, uncovered in 2019 excavations in the Nakhchivan Tepe settlement. The findings allow reviewing connections between the Neolithic cultures of the Mil Plain, Karabakh and the region of Lake Urmia. Based on the research results, it can be stated that the cultures of the Mill Plain and Karabakh characterized by impressed ornament contributed to the formation of the Dalma Tepe culture. I can be saying that the area of formation of Dalma Tepe culture covered the territories of Nakhchivan and the basin of Lake Urmia. Research shows that the Nakhchivan Tepe settlement enters of the area of formation Dalma Tepe culture. Thus it can be concluded that the culture of Dalma Tepe emerged in the border region of the Middle East and the South Caucasus and later spread from its main center south of Lake Urmia, to Iran, Iraq.

Key words: *Middle East, South Caucasus, Nakhchivan Tepe, Dalma tepe, painted pottery, impression ceramics.*

Резюме

Вели Бахшалиев

Результаты археологических раскопок на поселении Нахчыван Тепе и генезис культуры Далма Тепе

Поселение Нахчыван-Тепе расположено на правом берегу реки Нахчыванчай, на восточной окраине города Нахчыван, на высоте 853 м над уровнем моря. С начала 2017 года в поселении проводятся археологические раскопки экспедицией Нахчыванского отделения Национальной академии наук Азербайджана. В ходе исследования были выявлены четыре строительных горизонтов. При этом три из этих горизонтов относятся к Далма-тепе, а четвертый к неолитическому периоду. Неолитический слой, из которого были выявлены керамические изделия с тисненым орнаментом, обнаружен при раскопках 2019 года на поселении Нахчыван Тепе. Находки позволяют рассмотреть связи между неолитическими культурами Мильской равнины, Карабаха и района озера Урмия. На основании результатов исследования можно сказать, что культуры Мильской равнины и Карабаха, характеризующиеся рельефным орнаментом, внесли свой вклад в формирование культуры Далма Тепе. Можно предположить, что ареал формирования культуры Далма Тепе охватывал территорию Нахчывана и бассейн озера Урмия. Исследования показывают, что поселение Нахчыван Тепе было частью ареала формирования культуры Далма-Тепе. Таким образом, можно сделать вывод, что культура Далма-Тепе возникла в пограничном районе Ближнего Востока и Южного Кавказа, а затем распространилась из своего основного центра к югу от озера Урмия, в Иран, Ирак.

Ключевые слова: Ближний Восток, Южный Кавказ, Нахчыван Тепе, Далма Тепе, расписная керамика, тисненая керамика.